

Horváth Iván

EGY VITA ELHÁRÍTÁSA

Kőszeghy Péter cikke a „Vita”-rovatban

Első szavam hadd legyen a köszöneté.

Ez a lekötelezően részletes, nagyszabású vitairat, mely, attól félek, szerzőjének nem kevés idejét rabolhatta el, lényeges hibákat tár fel egykori Balassi-könyvemben, s ezáltal mindannyiunk tudását gyarapítja.

1. Itt van mindjárt az Az én jó Istenem kezdetű vers esete. Bizony, munkám II. fejezetében még a kritikai Balassi-kiadás tördelés módjában idéztem e költeményt, s ebből vontam le egy (szerencsére nem túl messzemenő) következtetést. Sajátos módon a III. fejezetben (ezt jóval később írtam) már helyesen. a kritikai kiadást felülbírálvá rögzítettem a mű versalakját.

2. Elismerem azt is, hogy Bornemisza híres virágének-nyilatkozatát csakugyan csonkán közöltem, s méghozzá úgy, hogy a kihagyásokat jelöletlenül hagytam. A hibában, miként Kőszeghy helyesen megfigyeli, számos elődőmmel osztozom. E körülményből arra következtet, hogy másodlagos forrást használtam. Igaza van. Ha már úgyis nyitva volt előttem a Nyelvtörténeti Szótár, és épp a „virágének” címszónál – nem léptem oda a polchoz, és nem az Ördögi kísértetek kritikai kiadását, hanem a szótár betűhű és ezért pontosnak vélt szedetét másoltam ki. (Csak szerencsém, nem pedig mentségem, hogy a mi szempontunkból a teljesebb idézetet sem lehetett volna másként értelmezni, mint ahogy tettem. Úgy vélem, hogy a virágének „lator-e vagy udvari, arról nem nyilatkozik” Bornemisza [1982, 244].

3. Amikor egy irodalomelméleti tanácskozáson, 1979. október 16-án (1980. majd könyvem V. fejezetében) Balassi művének fikciós jellegét emeltem ki, s állítottam szembe kortársainak szándékolt igazmondásával, Dantéra, Patrizira, különösen pedig Sir Philip Sidney-re hivatkoztam, vagyis elsősorban reneszánsz poétikákban kerestem tájékozódási pontokat. Ám nem láttam még azt a finom határvonalat, amelyet a középkori és reneszánsz költői inventio-fogalom között majd Pirnát Antal doktori értekezése jelöl ki, és amelyhez Kőszeghy Péter Boccaccio-idézete most értékes további adalék.

4. Vers-statisztikáim anyagának egy töredékét szintén megbírálja Kőszeghy (illetve Szabó Géza, akinek ehelyt köszönetet mond). A bírálat nem statisztikai súlyú, de így is (a részletekkel most nem törődve, hiszen a régi magyar költészet repertóriumának metrikai állásfoglalása hamarosan úgyis nyilvánosságra kerül) sietek leszögezni, hogy tisztelt bírálóm metrikai módosításait helyel-közzel elfogadom, s a javításokért elismerésemet fejezem ki.

A vitairatból sajnos csupán ennyi az, amit üdvözölhetek. A többi mind heves ellenkezést váltott ki belőlem. Ám mégse vélje úgy az Olvasó, hogy egy ilyen, már terjedelmében is tiszteletet parancsoló, kíméletlenül tárgyilagos bírálatnak ilyen, lényegében teljes elutasítása tartalmas eszmecsere-t ígér, mert várakozásában csalódní fog. Vitánk által a tudomány aligha lép előre. Hátra talán igen. Ugyanis sajnos nem áll fenn egy olyan körülmény, amelyre tisztelt bírálóm talán nem is gondolt, de amely a tudományos vitákhoz valóságosan nélkülözhetetlen.

Az álláspontok különbözőségének követelményére gondolok. Attól tartok, az ezotérikus társasjátékainkban (például a Balassa-kódex filológiai légkömbhámzásában) járatlan Olvasó (s ne feledjük: az Univerzumnak aligha akad több mint féltucatnyi olyan polgára, aki ne volna járatlan ebben!) könnyen úgy vélheti, hogy Kőszeghy Péter álláspontja különbözik attól, amit hat éve megjelent Balassi-könyvemben kifejtettem. A dolog azonban úgy áll, hogy sok kérdésben – s épp az általa leg-hosszabban tárgyalt ügyekben, a megkomponált verskötet, ill. a Balassi-előtti szerelmi líra számos kérdésében – Kőszeghy gyakran az enyémmel azonos (identikus) nézeten van. Ez persze eleve lehetet-

lenné teszi, hogy vitatkozzam vele (jóllehet, ilyen esetekben is igyekezni fogok tüzetesen foglalkozni értékes dolgozatával).

Az alapvető nézetazonosságot bírálóm mindössze néhány szónoklattani fogással leplezi. Márcsak kis számukra való tekintettel is szeretném ezeket az eljárásokat most típusokba rendezni és elnevezni. Ily módon a későbbi tárgyalás során elegendő lesz csupán a legrövidebben utalni rájuk. Válaszom így talán gazdaságosabb és személytelenebb lesz.

Ha polémikus szövegben nagyon erőteljesen leszögezünk egy tételt, akkor a járatlan úgy vélheti: az a mi tételünk, de legalábbis nem vitapartnerünké. Azt, amikor egy-egy tételemet épp ellenemben veszi védelmébe Kőszeghy Péter, Titkos Azonosságnak nevezem, és röviden „TA”-val jelölöm.

Egy másik eljárás az, amikor bírálóm oly nézetet tulajdonít nekem, amelyet nem gondoltam, és nem juttattam kifejezésre. Az ilyen Félreértésnek („F”) nevezem és további változatokra bontom.

Az így, ok nélkül nekem tulajdonított tételeket vitapartnerem természetesen alaposan megbírálja. Ha a bírálat eredményeképp a helytelenül nekem tulajdonított hamis tétellel szemben épp az én egyik jó (de nem nekem tulajdonított) tételemlnek nyújtja a pálmát, akkor a Félreértés a Titkos Azonosság eljárásának lesz egyik változata. Ezt „F[a]” jellel látom el.

A Félreértés egy különleges változata a Fordított Okoskodás. Ennek leírásához hosszabban igénybe kell vennem az Olvasó türelmét. Annak idején magamra kötelezőnek ismertem el azt a módszert, amelyet tisztelt vitapartnerem „furcsa dialektikának” nevez, de magam inkább „a nyílt kártyák elvének” (298) nevezném. Általában gyakran folyamodtam ahhoz az eljáráshoz, hogy (bizonyos előzmények alapján) kimondtam egy tételt, majd rögvést utána a tétel érvényét korlátozó megjegyzéseket tettem, végül pedig amellet foglaltam állást, hogy az így korlátozott érvényűnek tekintett tétel az adott összefüggésben mégiscsak elfogadható. Ez az előadásmód, úgy látszik, jellemző könyvemre, sőt rám („más helyen is jellemzi a szerzőt”, mondja bírálóm, 81), és megannyi Félreértést vált ki. E Félreértések mind egy kaptafára készültek: tisztelt vitapartnerem úgy tesz, mintha a tétel érvényét korlátozó megjegyzéseimből kellene következnie a tételnek. Ilyenkor mindig kifejezést ad csodálkozásának, pedig nincs min csodálkozni. A logika arra tanít, hogy a később előadottból nem okvetlenül kell a korábban előadottnak következnie; akkor meg különösen nem, ha a később előadott kifejezetten ellentmond a korábban előadottnak. Ad vocem „furcsa dialektika”: az antitézisből miért következnek a tézis? A Fordított Okoskodáson alapuló Félreértés jele az „F(t)”.

Az utolsó idevágó szónoklattani fogás a magabiztos Lendület („L”). Ezt a közös nevet adtam számos, ugyan csak szegről-végről rokon eljárásnak: a Tekintélyi és Többségi Érvelésnek, a Számonkérő Hangnak. Boldogan jegyzem meg, hogy – bár például e csúf szó (mármint a „számonkérés”) maga is elhangzik – a Lendület e fogásai nem gyakoriak Kőszeghy Péter dolgozatában, mely jól láthatóan nem kívánt bántó lenni.

Most pedig, e rövid szemle után, ideje rátérnünk voltaképpeni tárgyunkra.

A megkomponált verskötet („TA”)

Gerézdí Rabán és Klanczay Tibor az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv I. kötetében ismertette azt a sejtést, hogy Balassi 1588/89-ben a következő nagyszabású terv végrehajtásába fogott bele. „Eszert külön választotta s egy 'más könyvben' írta össze – egy-kettő kivételével – istenes verseit, a többit pedig két egyenlő részre osztotta, házasságát ítélve korszakváltó jelentőségű határkőnek. Házassága előtt írt szerelmi és tavaszi-vitési énekeit, összesen 33-at, meglehetősen laza rendbe illesztette, jórészt figyelmen kívül hagyva a kronológiát; a sorozat végére azonban, rendkívüli megfontoltsággal, a Bocsd meg Úristen... kezdetű bűnbánó éneket helyezte, hogy utána – a második rész nyitóverseként – rögvést meghazudtolása, a Méznél édesb szép szók... következzenek. A házassága utáni költeményekből összeállított második rész ugyanis az egész Júlia-ciklus magában foglalja, vagyis 25 verset, melyekhez Balassi 1589 tavaszán-nyarán további nyolcat szerzett. Így e második könyv szintén 33 költeményből áll, amiből joggal feltételezhető, hogy istenes verseinek a számát is 33-ra szerette volna növelni, s azután ezt vagy a világi versek két könyvének elejére, vagy annak a végére helyezni.” (471)

Az idézett kézikönyv-részletet akkor rendkívül éles elutasítás fogadta, és minden jel szerint sikerült is végleg elvenni Gerézdí Rabán kedvét az elképzelés bebizonyításának elsősorban órá váró feladatá-

tól. (Az ismertetett felfogás közös munkájuk eredménye volt. Klaniczay elemezte először a „Maga kezével írt könyve” művészi szerkezetét [a „lírai önéletrajz” kifejezés már „A szerelem költője”-ben felbukkan], s ma is megállapíthatóan ő hozta létre a Balassi-fejezetnek az Irodalomtudományi Intézet Archívumában őrzött végleges gépirati példányát; a számszimbolikus elképzelés azonban, mint épp az ő szóbeli közléseiből tudható, elsősorban Gerézdi leleménye volt, s a felfogás esetleges bizonyítása vele együtt a sírba szállt.)

Tizennyolc esztendeje történt, sajnos már csak Gerézdi halála után, hogy ugyane folyóirat lapjain (1970, 672–680) először próbálkoztam meg a kedvezőtlenül fogadott elgondolás védelmezésével. Javasoltam, hogy az istenes versek el nem készült könyvét inkább képzeljük a kétszer harminchármas, világibb gyűjtemény elé, mintsem mögé, mivel szövegforrásaink ugyan hallgatnak e tárgyban, Rimay viszont, létre szintén nem jött Balassi-kiadásának fennmaradt előszavában mindenestre elői szerepelteti az istenes énekeket. Felfigyeltem arra, hogy Rimay tervezetében az Istenes énekek – s így nála az egész gyűjtemény – élén a „Három himnusz a Szentháromsághoz” c. kis sorozat állt. Ez bizony nagyon is jól illeszkedik a Gerézdi–Klaniczay-sejtéshez. Hát még mikor megállapítottam, hogy a Három himnusz sorainak száma éppen kilencvenkilenc! A feltevés illetően látványos igazolódásának hatására utóbb (1973; 1974; 1976) megpróbálkoztam azzal is, hogy bizonyos egyéb ránk maradt verscsoportokat – így a „Celia-ciklust”, a „Valahány török bejt”-et, az ún. „Epigrammák”-at – szintén művészüleg megszerkesztett sorozatokként adjak ki, illetve ilyenekként értelmeztek.

Kőszeghy Péter vitairatának első, terjedelmes része a fentiekkel foglalkozik (ezekről szól könyvem első fejezete), és értékes új részeredményeket jelent be. Abból indul ki, hogy a teljesen megbízhatatlan Rimay-hagyományra egyáltalán nem szabad építeni. Ebből két módosítás következik (ugyanis két helyen építettem az ingatag Rimayra).

Először is: szerinte az istenes versek meg nem írt „más könyvét” Balassi, ha megírta volna, alkalmasint a világibb versek mögé helyezte volna. Ennek persze nincs különösebb akadálya: egy sosem létezett gyűjtemény csupán tervezett helyéről van szó. Szövegforrásaink e kérdésben szükségképpen hallgatnak. Választhatunk a talán kevés hitelű Rimay (ő tehát az istenes verseket a tervezett kötet élén szerepeltette) és a források teljes csendje között. Kőszeghy az utóbbit választja. Belső érvek alapján tartja kézenfekvőbb elrendezésnek azt, hogy az istenes verseket a kötet végén szerepeltessük; ő oda tette volna őket. Lehet, hogy Balassi is oda tette volna, ha a verseket megírta volna; ki tudná ezt kizárni? (Talán csak a Három himnusz a Szentháromsághoz ejt gondolkodóba. Ha esetleg a megbízhatatlan Rimay nem ok nélkül helyezte ezt az istenes versek és az egész kötet élére, ha esetleg nem véletlenül lenne épp kilencvenkilenc a ciklus sorainak száma, akkor talán mégis könnyebb lenne legalább e három istenes verset az egész kötet élén elképzelni... Ám épp ezzel foglalkozik Kőszeghy második újításában.)

Szerinte hibáztam, amikor az ingatag Rimayra hallgatva helyeztem a Három himnuszt az istenes énekek élére. Fáradtságot nem kimélve helyreállítja, majd meglátjuk, miként, azt a bizonyos „más könyvet”, amelybe istenes verseit gyűjtötte a költő. Csakhamar kiséül, hogy a „más könyv” Kőszeghy-nél éppúgy, mint az alaptalan Rimaynál, a Három himnusszal kezdődik! Sőt az is kiviláglik, hogy a Kőszeghy szerint egyedül hiteles „más könyv”-et Rimay hagyományozta ránk! (Ettől még nem lesz Rimayból hitelesebb kútfő, sőt, Kőszeghy épp azt hangsúlyozza, hogy sikerült neki a hiteltelen tanúságot, a Rimayét egy – történetesen ugyanazt mondó, ám végre – hitelt érdemlő tanúsággal felcserélnie: a Rimayéval...)

Nos, mielőtt e figyelemre méltó javaslatokat a kritika mérlegére helyeznők, szükségesnek látom az Olvasó előtt tisztázni, hogy ezek nem egy tévutat elutasító, hanem egy megkezdett utat folytató megjegyzések. Sokkal több minden köti Kőszeghyt az én álláspontomhoz, mint amennyi elválasztja tőle, és mint amennyiről az Olvasót tájékoztatni óhajtja. Saját felfogását e szavakkal méltatja: „Ez az istenes versek elhelyezésének – szerintünk igen lényeges – kérdésében különbözik Horváth Iván tartalomjegyzékétől.” A költő által létre nem hozott és így el sem helyezett istenes versgyűjtemény elhelyezése szerintem nem „igen lényeges” kérdés, mondhatni, lényegtelenebb, mint az összes többi, amelyet Kőszeghy elfogad. Sajnálom, hogy ezt nekem kell leszögeznem. „A mondottak miatt – mondja Kőszeghy egy másik, összegező megjegyzésében – a rekonstruált Balassi-verskötet Horváth Iván-féle tartalomjegyzékét, az első fejezet eredményeinek summázatát a maga egészében nem, csak részleteiben tartom elfogadhatónak.” Ezzel szemben a fentiek értelmében azt kell állítanom – sajnos énnekem! –, hogy Kőszeghy e tartalomjegyzékét „a maga egészében” igenis elfogadhatónak tartja, legföljebb bizonyos „részleteiben” (egészen pontosan a Balassi által létre nem hozott, össze nem állított val-

lások ciklus belső rendjének és elhelyezésének szerinte „igen lényeges” kérdésében) van ellenvéleménye. S egy harmadik idézet: amikor bejelenti programját, Kőszeghy így ír: „Elfogadottá vált az a rekonstrukció is, amely egy 2X33 versből álló, Balassi szerkesztette ciklust tételez fel. Az ezzel kapcsolatos és az ún. megkomponált verskötetéről szóló fejtegetéseket azonban nem tartom megalapozottnak.” Itt is többet ígér, mint amennyit valóra vált. Igazabb lett volna így: az ezzel kapcsolatos és az ún. megkomponált verskötetéről szóló fejtegetéseket igenis majdnem mind megalapozottnak tartja, elfogadja.

S itt engedtessek meg járátlanabbak számára is egy példát adnom. Bori Imre szívességéből, Újvidéken jelent meg (1976) „Balassi Bálint Összes Versei, a versek helyreállított eredeti sorrendjében” c. szövegkiadásom, melynek magyarországi hatása elég jelentős volt. Korábban sajnos kivétel nélkül érvényesült az a gyakorlati szabály, hogy amely költőnek megvan a (mindent a szerzetetés időrendjében közlő) kritikai kiadása, annak az előző költőnek a népszerű kiadásából is menthetetlenül kizusztulnak a versgyűjteményei. Aranyt, Petőfit, Vörösmartyt, József Attilát már évről-évre idézzük, s rettegve lessük a percet, amikor elkészülnek a tervbe vett további kritikai kiadások, és így menthetetlenül elveszik tőlünk oly kincseinket, mint „Az Ilés szekerén”, a „Levelek Irisz koszorújából”, a „Számadás”. Én nyilvánvalóan tartom, hogy „A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata” annak idején némileg túlszabályozta még magukat a kritikai kiadásokat is, amikor az eredeti kötetkompozíció (=az olvasásnak a szerző által javasolt időrendje) rovására kötelezően a művek szerzetetésének (irodalomtörténetek által megállapított, feltevésszerű) időrendjét részesítette előnyben. Az eljárás gyászos következményei mindig csak akkor bontakoznak ki teljes pompájukban, amikor a szűkkörű kritikai kiadás nyomán megjelennek a népszerű, ám szintén szerzetelési évről-évről utánközlések. E folyamatnak mindmáig csak Balassi esetében tudunk gátat vetni: ő az egyetlen magyar klasszikus, akinek életműve már megjelent kritikáiban, ám népszerű kiadásai ma mégis az eredeti versgyűjtemények rendjében közlik a költeményeket.

Kőszeghy Péter és Szabó Géza 1986-ban, a Szépirodalmi Könyvkiadónál kiadta „Gyarmati Balassi Bálint Énekei”-t. Most összevetem ezt a tíz évvel korábbi „újvidéki” kiadással, hogy felfogásunk lényegi azonossága szemléletesebben mutakozzék meg. Én kiadtam

- először is a Három himnuszt, majd a többi, gyűjteményeken kívül fennmaradt istenes énekeket, persze jelezve azt a körülményt, hogy ez a szerkesztmény nem a szerzőtől való (I–II)
- aztán a kétszer harminchármas sorozatot (III–IV),
- majd a török bejteket (V),
- az általam rekonstruált, de szerzői Celia-ciklust (VI),
- végül egy cím nélküli, sajátkezű kis sorozatot (VII).

Kőszeghyék kiadási rendje ilyen: III–IV, V, VI, VII, I–II, tehát mindenben azonos az újvidéki előddel, csak a gyűjteményként fenn nem maradt (sőt, nagyobb részt el sem készült!) istenes énekek (I–II) eleve filozofálta csoportját teszi máshová. Ami pedig a sorozatok belső rendjét illeti: az I, III–IV, V, VI, VII csoport szerkezete tökéletesen „újvidéki”, csupán itt is a maga Balassi által meg nem szerkesztett II. csoport belső elrendezése tér el az ezúttal persze esetleges, ambíciójában sem kanonikus „újvidéki” sorrendtől.

Kőszeghy és Szabó kiadványa tehát a kötetkompozíció minden lényeges pontján az „újvidéki” hagyományhoz illeszkedik. A könyvben bő helyet kapott az olvasót eligazítani hivatott, gazdag tudományos apparátus (261–318) s benne egy 74 tétel számláló szakirodalmi jegyzék. Ott szerepel a sajtó alá rendezők által használt valamennyi korábbi Balassi-kiadás, így Szilády Áron 1879-es és Dézsi Lajos 1923-as, mára talán részben elavult, de csakugyan még mindig ötletadó vállalkozásai is, ám nem szerepel ott az „újvidéki”. Így az a látszat keletkezik, mintha ez lett volna az egyetlen olyan nevezetesebb Balassi-kiadás, amelyből Kőszeghyék egyáltalán nem tudtak ihletet meríteni.

A Kőszeghyékét közvetlenül megelőző Balassi-kiadások – melyek ugyanúgy, mint az övék, már az „újvidéki” típushoz tartoznak – sajtó alá rendezője, Varjas Béla némileg szintén elnagyoltan hivatkozott az előzményekre (de hát ő a mesterem volt!). Akkor Kőszeghy Péter szükségét érezte, hogy a védelmébe vegyen, ekképp bírálva Varjast: „Első helyre az az észrevétel kívánkozik, hogy Varjas, amikor röviden áttekinti az eddigi kiadásokat, felvázolva a kronologikus koncepciójától a ciklusközpontúig megtett utat, említi Eckhardt és Stoll nevét, Horváth Ivánét azonban nem, pedig – tudtommal – Balassi cikluskompozícióira az ő kutatásai irányították rá elsőként a figyelmet, és az első ilyen jellegű sajtó alá rendezés is Horváth Iván nevéhez fűződik.” (1984, 88.)

Összefoglalóan megállapítom, hogy a megkomponált verskötet kérdéseiben az én felfogásom és Kőszeghy vitairatának felfogása között nincs, miként ő bemutatja, antagonizmus, hanem csak apró különbségek vannak. Most ezeket fogjuk szemügyre venni. Foglalkozunk először Rimay szavahihe-tőségének kérdésével, majd a „más könyv” dolgával!

Rimay („F[ř]” és „F[a]”)

Mi is az a „Rimay-coniectura”, amelyet a vitairat oly bőségesen vitat?

1. Klaniczay Tibor 1957-ben nagy meggyőző erővel állította helyre Balassi „Maga kezével írt könyvének” hetvenöt versből álló sorozatát. A sorozatnak az a szépséghibája, hogy kilenc istenes éneket szemmel láthatóan rossz helyen tartalmaz. Az énekek előtt álló, töredékes és némiképp zavaros megjegyzésről úgy sejtjük, hogy ez nem is Balassié, hanem egy 1589-es ősmásolóé, s a rákövetkező kilenc éneket nem is a költő, hanem ez az ősmásoló hagyományozta ránk ebben a rossz sorrendben. Az elképzelést nemcsak e belső érv, hanem egy – talán gyenge – külső érv is megtámogathatja: a költőtanítvány Rimay által szerkesztett, meg nem jelent Balassi-kiadás előszava. Az előszóban arról számol be Rimay, hogy a kötet verseit így csoportosította:

- I. Istenhez tött ... könyörgései
- II. Egyeledett állapotul ... énekei
- III. Júliáról szerzett énekei

A Balassa-kódex első része („kiket Balassi Bálint gyermekségétől fogva házasságáig szerzett”) a II. Rimay-osztályra, második része (mely nem a 25 szűkebb, hanem a 33 tágabb értelemben vett Júlia-verset tartalmazza) a III. Rimay-osztályra emlékeztet, különösen akkor, ha a Balassa-kódex e második részében (a másolói megjegyzés nyomán úgy véljük, rossz helyen) álló kilenc vallásos költeményt átcsoportosítjuk egy külön, vallásos csoportba (ez felelne meg Rimay I. osztályának).

Ha a Rimay-hagyomány valamennyire jogos, akkor megpróbálhatjuk segítségül hívni a kilenc vallásos ének átcsoportosításához.

Magával ezzel az átcsoportosítással Kőszeghy Péter egyetért.

2. A külön, vallásos gyűjtemény (I. osztály) élére Rimay a Három himnuszot helyezte. A Gerézdi-Klaniczay-sejtéshez kapcsolódó belső érvek (a kis ciklus tárgya; sorainak 99-es száma; verstani szempontok) alapján én úgy gondolom, hogy ezzel nem sértette meg a mesterétől származó hagyományt, és a Három himnuszunk nekünk is a vallásos versek külön csoportjának élén kell szerepelteünk.

Kőszeghy ezzel a megállapítással is egyetért.

3. Rimay a vallásos versek külön csoportját az egész kötet élére állította. Én – mivel erre nézve más forrásunk nincs – ebben is Rimayt követem. (A kérdés, mint láttuk, meglehetősen súlytalan: szemben az előző két ponttal, e harmadik olyan versgyűjteményre vonatkozik, amelyet a költő nem hozott létre!)

A „Rimay-coniecturának” ez az egyetlen eredménye az, amellyel Kőszeghy nem ért egyet.

Egyet nem értésének oka az, hogy Rimay megbízhatatlan. A „Rimay-coniectura” „kétes értékű” De miért az?

„... Rimay alkotókedvének hála jhitetlen”. „Rimay pontosan megmondja, hogy nem valamiféle hagyományt követ, hanem maga szerkeszti össze a verseket”. Rimay, „lévén költő, ... igen önállóan és aktívnak mutatkozik: új argumentumokat ír, átigazítja a verseket”. Arról, hogy a vallásos verseket a kötet elejére tette Rimay: „eme szándékot ... csak Rimaynak és nem Balassinak tulajdoníthatjuk („munkáját három részre való osztásban foglaltam”).

Efféle aggályaim nekem is voltak; ilyenekkel magam is korlátoztam a Rimay-tétel érvényét. Korlátozni lehet, de elvetni nem szabad! Kútfőként rendkívüli tekintélye kell, hogy legyen: ő az egyetlen név szerint is ismert Balassi-tanítvány! S nemcsak önállóan, hanem – máskor – hagyományörzőnek is mutatkozik: a Balassi-szövegek pontosságának ügyét mesterére hivatkozva védelmezi, előszavában még az általa csak kezdősorokról ismert, elveszett Balassi-versek megvoltát is rögzíti, „új argumentu-

mokat ír", mondja Kőszeghy, de mégpedig azért, mondja Rimay, mert hiszen „az három első himnuszát ő maga [Balassi] is deák argumentomocskával ékesítvén, kiből arányozám, hogy ... nem alkalmazhatlanul helyeztetek az többi eleiben is...”, és később ugyanígy: „...minthogy ő maga is...” Korának textológiai mércéjével mérve aligha lehetünk elégedetlenek Rimayval: inkább az a baj, hogy tervezett kiadása nem jött létre! Mind e mellett azonban azt is tekintetbe vettem, amit most Kőszeghy új szempontként ajánl figyelmembe. Könyvemben igenis hangsúlyoztam: „Rimay tekintélye mellett azonban önállósága is figyelemre méltó: ismerjük mesterével való versengő kedvét, és nem tartanánk természetellenesnek, ha Balassi művét ő némiképp átrendezte volna. Ezért különös elővigyázattal kell előszavát értelmeznünk. Átrendező hajlandóságra mutatna számos nyelvi fordulata, mint pl. 'jegyztettem', 'engedtem helyt', 'jegyezgettem'. Tehát Rimayban is kételkednünk kell, de alkalmasint nem jobban, mintt abban a névtelenben, aki a kódex és a lőcsei kiadás alapszövegét összeállította.” (35)

„De. Sokkal inkább kell kételkednünk” – mondja erre vitapartnerem, s ezt aligha gondolhatja komolyan. Mert hát kiben kell „sokkal inkább” kételkednünk? Az ősmásolóban-e, aki – én szerintem, de Kőszeghy szerint is hibásan – belepakolt kilenc istenes éneket a Júlia-regény kellős közepébe, vagy Rimay előszavában, melyből úgy látszik, a szerkesztő nem követte el ezt a hibát? Elvégre itt csakis erről a kérdésről van szó, az istenes énekek helyének kérdéséről, semmi másról! Minden egyébben az ősmásolóra hallgatunk! Legyen: kételkedjék vitapartnerem „sokkal inkább” Rimayban mint az ősmásolóban! De akkor – ugyanebben a kérdésben – ne helyezkedjék Rimay álláspontjára az ősmásolóval szemben!

Na de miért is kell „sokkal inkább” kételkednünk? „Mindenekelőtt azért – írja tisztelt bírálóm –, mert míg a II. váradi kiadás és a Balassi-kódex [ezeknek közös ősiük az ősmásolat; H. I.] bizonyíthatóan Balassi 'maga kezével írt' könyvére megy vissza, addig Rimay kéziratáról ez csak feltételezhető ...” De már hogyne menne vissza minden idők minden Balassi-szövege valami úton-módon a költő kezéig? Ha Rimay Balassi-kéziratai nem a hibás ősmásolaton keresztül származtathatók le, vagy pláne nem abból a bizonyos „maga kezével írt” könyvből erednek, hanem egy másikból, akkor annál jobb! erről ábrándozunk! hogy ti. független leszármazási ághoz jutván ki tudjuk javítani a másik ág hibáját! – Ellenben: ki beszél itt Rimay Balassi-„kézirata”-ról? Hisz azt nem is ismerjük! Rimay előszaváról, annak egy mondatáról volna szó, mindössze. Arról, amelyből úgy látszik, nem ért egyet a kikövetkeztetett ősmásolattal egy olyan ponton, ahol az ősmásolat – mindnyájan úgy tartjuk – hibás. Ennek az előszóbeli mondatnak az értéke – akármilyenek voltak is az előszó után sorakozó szövegek (egyébként miért gondolnók, hogy megbízhatatlanok voltak?) – pusztán azon múlik, hogy Rimay éppen szembehelyezkedett-e a Balassi-hagyománnyal, vagy hagyta magát befolyásoltatni tőle.

Bírálóm erre is megfelel már idéztem mondatában: „Rimay pontosan megmondja, hogy nem valamiféle hagyományt követ, hanem maga szerkeszti össze a verseket”. Ez eldöntené a kérdést. Szempontunkból ugyanis mindössze kétféleképpen rendezhetem sajtó alá, szerkeszthetem kötetébe egy költő műveit. Vagy úgy, hogy igyekszem a költő nagyobb kompozícióinak egységét tisztelgetben tartani, vagy pedig úgy, hogy magam viszek bele valami új rendező elvet. Természetesen mindkét esetben használhatom az egyes szám első személyt, hiszen mindkét esetben én szerkesztem, én rendezem sajtó alá a kötetet. Kőszeghy Péter azonban azt a kijelentést idézi Rimaytól, ahol Rimay egy tagadást („nem valamiféle hagyományt követ”) kapcsol össze egy állítással („hanem maga szerkeszti össze a verseket”), s ez valóban perdöntő, főleg, ha meggondoljuk, hogy Rimay ezt nem akárhogy, hanem „pontosan megmondja”. A bökkenő az, hogy vitapartneremet e ponton cserbenhagyta emlékezőtehetsége: Rimay ilyen kijelentést nemhogy „pontosan”, de még pontatlanul sem tett.

Kőszeghy még néhány érvel, más oldalról is megpróbálja megingatni Rimay tekintélyét. Futólag ezeken is áttekinténék.

Mindenekelőtt elismerem és belátom, hogy Balassinak a „Rimay-coniectura” értelmében szembe kellett néznie egy bizonyos nehézséggel. Ha csakugyan úgy tervezte, hogy az 1589-ben elkészült (és kéziratban, valamilyen mértékben közzé is tett), kétszer harminchármas kompozíció elé fog fűzni még egy harminchármas vallásos sorozatot, akkor azt is tudnia kellett, hogy ebben az esetben majd át kell számoznia a korábban elkészült kétszer harminchárom, azaz hatvanhat verset. E nehézség áthidalására azonban képesnek kell tartanunk a költőt. Mivel azonban a kiegészítő részt tudtunkkal nem írta meg, a nehézség elillan. A sajtó alá rendezőnek sem kell ilyenkor sokat mészárolnia. Kőszeghy Péter és Szabó Géza 1986-os, már idézett kiadása érvényesíti is azt a magától értetődően helyes szabályt, hogy a költő által be nem számozott költeményeket utólag már nem kell beszámolni. (Kiadásuk ebben a vonásában csak az „újvidékivel” rokon.)

Bírálom azzal is elégedetlen, hogy én, az istenes verseket inkább előre mint hátra helyezve, költői szempontból szerencsétlen szerkezetet javasoltam. Ezt talán elfogadom, mert izlés dolga; lehet, hogy nekem is jobban tetszenék más szerkesztmény. (Az egyetlen bökkenő megint csak a Három himnusz helye lenne.) Aztán ez is szentigaz: „Horváth Iván sem világosít fel ..., hogy miképp, milyen eszmei-költői megfontolásokból kerülhetnének az istenes versek a 'fajtalanok' elé.” De abban a nagy történeti érzékenységre valló bírálatában meg végképp igaz van, hogy a „vallásos gondolkodásmód – s Balassi kétségkívül az volt – eredményezhet olyan kötet szerkezetet, ahol a világi témát istenes követi, mintegy a bűnt, vétket követő kegyelemért esedezés mintájára.” Ezeknek a bírálatoknak csak egy fogyatékoságuk van: az, hogy nem az én „eszmei-költői megfontolás”-aimat, valamint nem az én „vallásos gondolkodásmód” iránti érzéketlenségemet teszik szóvá, hanem (ha nem Balassiét, akkor legalábbis) Rimayét.

Felvet Kőszeghy Péter egy olyan kérdést is, melynek ismertetése, attól félek, alaposan próbára teszi majd az Olvasó türelmét. Rimay, amikor gondosan feltűnteti, hogy mely, általa csak kezdősorokról ismert Balassi-énekeket nem tudott megszerezni kiadása számára, azokat rendre, hogy úgy mondjam, rossz alkalommal hiányolja. Itt van például a „Szít Zsuzsánna tüzet” esete. Ennek hiányát ő az „egyeledett” (II.) osztály leírásakor fájjalja, mely a „Rimay-coniectura” szerint ugyebár a Balassa-kódex I. részére kellene, hogy hasonlítson. Mi viszont, akikhez a Rimay-ágtól független, más úton származtak le a szövegek, szerencsére ismerjük a szóban forgó költeményt, és még azt is tudjuk róla, hogy az egy későbbi („Celia”) ciklus tagja, tehát nem is szerepelhetett a költő hamar feladott, 1588/89-es kötettervében, a kétszer (háromszor?) harminchármas gyűjteményben, és hát persze a Balassa-kódex I. részében sincs meg. Rimaynak az efféle, mondjuk így, rossz helyen hiányzó szövegei, mi tagadás, rontják a Rimay által sajtó alá rendezett, ismeretlen Balassi-kötet és a Balassa-kódexből valamint a nyomtatott kiadásokból helyreállítható ösmásolat párhuzamát.

Persze ez a párhuzamosság elvileg sem lehet nagyon nagyfokú. Balassi minden jel szerint már 1589 vége felé feladta kötettervét. Hátralevő éveiből nincs adatunk újabb kötettervre. Verseket, sőt egész ciklusokat viszont továbbra is írt, s ezek persze sehogy sem illeszkednek be a hajdani terv keretei közé. A figyelemreméltó éppenséggel nem az, hogy Rimay kiadásterve, már jóval Balassi halála után, eltér a Balassa-kódex és a nyomtatványok egybevetésével feltevésszerűen megfogalmazható, 1589 után csak hamar feladott

33•33•(10•x)-es

vagy

(10•x)•33•33-as

szerkesztménytől, hanem az, hogy egyáltalán valamelyest hasonlít hozzá! Az 1589-es kötetterv a témák szempontjából vagy ilyen volt:

Júlia előtt,
Júliától a versek tűzrevetéséig,
istenes énekek,

vagy ilyen:

istenes énekek,
Júlia előtt,
Júliától a versek tűzrevetéséig.

A feltűnő tehát nem az, hogy Rimay kötete eltér ettől, hanem az, hogy kifejezetten –

istenes énekek,
„egyeledett”,
Júlia

– emlékeztet rá. A hasonlóságnak nyilván kétféle (egymást nem kizáró) magyarázata lehet.

Az egyik az, hogy Balassi a jelek szerint életében csak egyszer jutott el az egységes szempontból megkomponált életmű kötet létrehozásának küszöbéig: 1588/89-ben. Költeményeit ekkoriban ren-

dezzette gyűjteményekbe, ekkoriban foglalkoztatta az ősmásolót, és – ne feledjük – ez volt a legtermékenyebb éve. (Híres verssora erre vonatkozik: „Forr gurjedt elmémre, mint hangyafészkekre, sok új vers, mint sok hangya”; a mi adataink szerint ekkor írta költői életművének jó háromnegyedét!) Könnyen meglehet ezért, hogy ama kéziratoknak törzsanyaga is, amelyeket Rimay összeszedett, már eleve javarészt az 1588/89-es kötetterv – Balassi életében bizonyára a legjelentősebb, sőt az egyetlen kötetterv – szerint rendeződött, valahogy úgy, ahogy a merőben más ágon leszármazó, az ősmásolatra visszamenő forrásainkon: a Balassa-kódexen és a rendezett nyomtatott kiadásokon is az 1588/89-es felfogás nyomai látszanak.

A másik: hogy Balassi a saját költészetéről – tudjuk – kiváltképpen épp Rimayval levelezett, beszélgetett. Lehet a hasonlóságot mindössze azzal is magyarázni, hogy a kötet szerkesztő Rimay hagyta magát befolyásoltatni egy hajdani irodalmi csevegés emlékével.

Könyvem írásakor e két kézenfekvő lehetőségre gondoltam (40–41). Ami pedig a Rimay-ág és az ősmásolatra visszavezethető másik ág különbségét, a hiányzó költemények elhelyezésbeli különbségét illeti, ezt egyáltalán nem tartottam aggasztónak. Azért nem, mert Rimay ezeket a költeményeket nem ismerte: „Mivel Rimay az általa csak kezdő sorokról, vagy homályos emlékként ismert verseket szükségképpen csak a természetes valószínűségnek megfelelően tudta beosztani, ezért e verseknek a tervezetében szereplő besorolása a forráskritika számára elvileg hasznavehetetlen, és figyelmen kívül hagyandó – írtam. – Csakis akkor értékelhető Rimay állásfoglalása, amikor olyan szövegre vonatkozik, amely benne is volt az általa kiadásra előkészített gyűjteményben. Ilyen eset mindössze a Szentháromság-hymnusok ... esete” (40). Az okfejtésnek, melyet korábban (ItK, 1985, 78) Kőszeghy Péter is helyeselt, most a következőket veti ellene:

„Ez nagyon szuggesztív érvelés, korábban engem is meggyőzött, gondoljunk azonban mélyebben bele: ha Rimay rendelkezik A [a költő „maga kezével írt könyve”, H. I.] valamilyen másolatával, és ha követni akarja annak koncepcióját, az Egy nagy követséggel kezdetű éneket – amely címmel és kezdősorral fordul elő A-ban – nem sorolhatja rossz helyre. Ennek ellene vethető, hogy β [a Rimay kezébe jutott kézirat, H. I.] talán nem hagyományozta tovább a kezdősort. De akkor honnan tudott Rimay az énekről? Nyilván egy másik forrásból!”

Az ellenvetést nem egészen értem, azért idéztem teljes terjedelmében. Hiszen valóban: ha – és ez nem bizonyos, bár én valószínűnek vélem – Rimay egy részben előszerkesztett kéziratköteghez is hozzájutott, mely az 1588/89-es kompozíció valamilyen nyomait hordozta, akkor ebben vagy benne volt, vagy nem volt benne az „Egy nagy követséggel” kezdetű, már Balassi által elvesztett ének kezdősora. Ha benne volt, és ha a kézirat – úgy, mint a kezünkben levő Balassa-kódex – rögzítette a hiány pontos helyét is, akkor Rimay tudta volna, ugyanúgy, ahogy mi tudjuk, hogy e vers a Júlia-csoportba tartozik. Mivel ezt a jelek szerint nem tudta (a hiányt rossz helyen jelölte), úgy látszik, a kezében járt kéziratköteg erre vonatkozó értesítést nem tartalmazott, vagy ha igen, az elkerülhette Rimay figyelmét. Ez a jel is arra mutat (ha egyáltalán jel, és mutat valamire), hogy Rimayhoz más úton-módon kerültek szövegek, s nem az ősmásolat révén. Ha tehát a Rimay kezébe jutott esetleges előszerkesztett kézirat „nem hagyományozta tovább” a kezdősort, akkor – teszi fel Kőszeghy a kérdést – „honnan tudott Rimay az énekről”? Válaszom ez: nem tudom. Azt sem tudom, miért kellene tudnom. A verset már maga a szerző elfelejtette, s az 1588/89-es kötetbe szövegszerűen nem is került bele. Volt olyan forrás (ilyen volt az ősmásolat), mely legalább a hiányát jelezte. Az ősmásolatnak sok leszármazója volt: a rendezett kiadások, a Balassa-kódex, az Ötvös Péter által újabban felfedezett Csáky-énekeskönyv. Rimayhoz is eljuthatott ilyesféle értesülés, akkor is, ha az ő fő forrása nem az ősmásolat típusába tartozott. Ahogy Kőszeghy mondja: „De akkor honnan tudott Rimay az énekről? Nyilván egy másik forrásból.” Ez gúny? Mert egyet lehet érteni vele. De idézzük tovább:

„Vagy: a Lengyelországban készült Sztí Zsuzsánna tüzet nem lehetett bent az 1589-ben összeírt Balassi manuscriptumban (A-ban), ezt a verset, ha A valamilyen szövegleszármazottja Rimay rendelkezésére állt volna, nem sorolhatta a II. (a Balassi-kódex szerinti I.) részbe. Ehhez nem kellett a verset ismernie, ha birtokában van az A első 33 versének, nyilván kiderül számára, hogy ilyen incipitű nincs köztük.”

Azt hiszem, ez a fogalmazásmód bírálóm szándéka ellenére némileg megtévesztő. Az utolsó szavak épp az ellenkezőjét jelentik annak, amit jelenteni akarnak; „nincs köztük” helyett érzésem szerint „nem hiányzik közülük” olvasandó. Ebből mindből pedig kiviláglik a következő. Kőszeghy Péter korábban, amíg elfogadta okfejtésemet, úgy gondolta, hogy én úgy gondolom, hogy egyrészt Rimayhoz elérkezett egy, a mi Balassa-kódexünkkel, pontosabban az abból helyreállítható ősmásolattal a legkisebb részletekig teljesen azonos szerkezetű gyűjtemény, másrészt, hogy Rimay ezt a szerkesztményt változatlanul óhajtotta közölni utóbb, valami rejtélyes módon mégis belegyömöszölte a költőnek 1594-ig, haláláig szerzett további verseit. Azonban én ezt sem nem gondoltam, sem nem írtam.

Azt hangsúlyoztam, hogy Rimay gyűjteménye legalább egy tekintetben nem az ősmásolatra megy vissza. Épp egy figyelemreméltó szerkezeti eltérésre hívtam fel a figyelmet a Rimay-kompozíció és az ősmásolat kompozíciója között: a kilenc istenes vers örvendetes hiányára. Hogy Rimay szerkesztménye pontosan milyen lehetett, azt újabb forrás előkerülése nélkül nincs módunk tudni. Durván azért olyasféle lehetett, mint az ősmásolat, de például az ősmásolat e hibája nélkül. Bizonyára a Rimay-másolatnak is voltak hibái: ez már csak a vershiányokból is látszik. Ellenben túloznak azok, akik minden párhuzamosságot tagadnak a Rimay-kompozíció és az ősmásolat között azon a csekélyke alapon, hogy Rimay az általa nem ismert verseket rossz helyekre osztotta be.

De még ennyire sem ragaszkodtam. Mindössze felhívtam a figyelmet egy-két szempontra, mely a textológiaiilag korábban túlfutott kevésre becsült Rimay-előszó rangját emelheti. Amit támadhatatlannak (s szempontunkból tökéletesen elegendőnek) tartottam, az csupán ennyi volt (40–41):

„Rimay nagyon pontatlanul hagyományozott szövegekhez jutott csak, nem rendelkezett a Maga kezével írt könyve, a Celia-ciklus stb. megbízható másolataival stb., ám rendelkezett Balassi (szóbeli?) információival az 1589-es kötetterről legáltalánosabb elveiről. Ez, kapcsolatukat ismerve, szinte bizonyosra vehető. Akkor pedig csöppet sem valószínűtlen, hogy Rimay az 1594-ben elhunyt Balassi műveiből számára hozzáférhető teljes anyagot valahogy úgy próbálta csoportosítani, hogy közben hagyta befolyásoltatni magát az általa ismert 1589-es kötettervtől is.” Vagy akár „... még így sem vesszük tekintetbe Rimay tanúságát, csakis akkor, ha meg kell tennünk: ha a másik szövegleszarmazási vonal bizonyosan önellentmondásos, hibás.”

Nos ennyi, nem több a „Rimay-coniectura”. Ismerve a két költő barátságát, természetes és igénytelen feltevés. A lényegesebb kérdésben, a Három himnusz kérdésében, de facto Kőszeghy Péter is elfogadja. Még alá is támasztja, amikor az állítólag megbízhatatlan „Rimay-coniectura” helyett egy vele összhangzó, de sokkal jobbat, hitelt érdemlő forrást ajánl, magát az eddig ismeretlen 1589-es „más könyvet”, melybe istenes verseit gyűjtötte a költő.

A „más könyv” dolga („Faj”)

Ebben sincs mélyreható ellentét közöttünk. A Balassa-kódex 99. lapján tudvalevőleg ott áll a másoló rejtelmes megjegyzése. Ebből én is valami olyat véltem kiolvasni, számos elődöm, főként Varjas Béla nyomán, hogy az ősmásoló, értesülvén arról, hogy Balassitól nem kapja meg az istenes versek befejezetlen gyűjteményét, a számára mégis hozzáférhető istenes verseket megszerezte, és beírta kódexébe. A másoló megjegyzése töredékes. Csak annyi világlik ki belőle, hogy Balassi „nem is adja ... ki” – egyelőre a kezéből sem – a szóban forgó költeményeket. Ezért a kódexnek ama sajátosságát, hogy a töredékes megjegyzés után mégiscsak istenes énekek következnek, önellentmondásnak, a kötet szerkezetébe becsúszott hiba jelének véltem, ebben a kérdésben inkább Varjas Béla (1944) mint Klaniczay Tibor (1957) álláspontjához kerülve közel. Mármost azt, hogy az ősmásoló által megszerzett énekek (részben? összességükben? sorrendjükben is?) azonosak voltak-e a költőtől „más könyvből” gyűjtött énekekkel, azt nehéz megtudni, mivel a „más könyv” nem maradt fenn. Nem gondoltam, és így nem is nyilatkoztam e tárgyban semmit. Nem vállalhatom azt a nézetet sem, amelyet bírálóm nekem tulajdonít. Teljes az egyetértés közöttünk abban, hogy „nincs szó ... a megjegyzésben arról, amit Horváth Iván kiolvas belőle: a „más könyv” énekei most nem következnek”. Vizsgáljuk csak meg, mi is vitapartnerem álláspontja! „A másoló – írja – csupán arról tudósít, hogy Balassi istenes énekei egy olyan „más” könyvben vannak összeírva, amelyhez ő nem tud hozzájutni. Ebből

logikusan inkább az következik, hogy, ha már tud a versekről, megpróbálja egy számára hozzáférhető forrásból összeszedni őket." Szentigaz „a kódex . . . e pontja – írtam volt – a Balassihoz közel álló 1589-es ősmásoló műve, aki a költő intencióját jószándékúan felülbírálta, illetve nem értette meg, és a számára hozzáférhetetlen, tíz vallásos versből való különgyűjtemény létezéséről értesülve, a számára hozzáférhető vallásos Balassi-verseket beírta kódexébe” (44). Ebben vitapartnerem a saját nézetére ismerhet. A folytatásban aztán már van egy kis eltérés közöttünk. Az ősmásoló, amikor nem tudott hozzájutni a „más könyvhöz”, megpróbált hozzájutni annyi istenes énekhez, ahányhoz csak sikerült. Hogy ezek azonosak voltak-e a „más könyv” énekeivel, az engem nem érdekelt. Akinek nézetével részben azonosítottam a magamét, Varjas Béla (1944, xix-xx) szintén teljes közömbösséget tanúsított e kérdésben, amelyre talán még elvileg is lehetetlen választ adni.

Vannak kutatók, akiknek mégis van véleményük a „más könyv” anyagáról. Ilyen mindenekelőtt a Kőszeghy Péterhez e kérdésben közel álló Bóta László (1983). Róla külön jegyzet szól vitapartnerem előző cikkében (1985, 76). A jegyzet arra figyelmezteti az olvasót, hogy bírálóm Bótától függetlenül jutott el eredményeire, noha – miként írja – Bóta dolgozatában „az enyéimmel rokon ötletek is megfogalmazódtak”. Vagy idevág Pirmát Antalnak egy kéziratban körözött tanulmánya, amelyben – szokott határozottságával nyúlva a dologhoz – feltevészerűen, de teljes részletességgel igyekszik helyreállítani a „más könyv” anyagát. Az ő elképzelése aztán valóban szöges ellentétben áll Bóta és Kőszeghy későbbi dolgozataival. De még akár annak a nézetnek is megvan a gazdája a szakirodalomban, amelyet bírálóm alaptalanul nekem tulajdonít. Ezt az ifjú Klaniczay Tibor fejtette ki (1957, 277–279). Nos, miért nem Bóta, Pirmát és Klaniczay nézeteihez kapcsolódva ismerteti Kőszeghy a saját „más könyv”-ét? Miért énevelem vitázva (vitázva?), akinek nincs is véleményem a dologról?

Sőt, nekem tulajdonképpen nagyon tetszik a Kőszeghy „más könyve”. Már akkor kifejeztem bírálómnak szerencsekívánataimat és örömet, amikor 1985-ben először ismertette cikkben. Úgy láttam, hogy új oldalról bizonyítja a szívemnek oly kedves cikluselméletet. Kőszeghy az ún. rendezetlen Balassi-kiadások elemzésével körülhatárolt egy verscsoportot, és ezt a „más könyv”-vel azonosította. Képzeltető lelkesedésem, amikor kiderült, hogy az istenes énekek e csoportja nem más, hanem épp a (mondhatni: megjósolt) Három himnusszal kezdődik! S nemcsak nekem elégtétel ez, hanem úgyszólván Rimaynak, a sokat emlegetett „Rimay-coniecturának” is.

Ugyanis Kőszeghy Péter (és mások) szerint a rendezetlen kiadások legalább valamennyire Rimay szövegahagyományára mennek vissza. „Mivel a rendezetlen kiadások – olvassuk a vitairatban – más verscsoportjáról filológiailag bizonyítható, hogy Rimaytól kerültek a kiadásba, a szerkesztő [ti. a rendezetlen kiadások szerkesztője; H. I.], Solvirogram is hivatkozik Rimayra előszavában, kézenfekvő, hogy azt a forrást, amelynek alapján Rimay Balassinak „az három első” himnuszáról beszél, a rendezetlen kiadásokban megőrzött 10-es verscsoporttal, végső soron pedig Balassi „másik könyv”-ével hozzuk kapcsolatba.” Bírálóm, amikor itt a Rimaytól származó hagyományt hitelesnek fogadja el, egy percre óhatatlanul rimaystává válik, s ez egyesek szemében talán még tovább csökkentheti másutt hangoztatott anti-rimayzmusának súlyát. Ha ugyanis az általa sajtó alá készített Balassi-kötetszerkezet ügyeiben Rimay ekkor hagyományörző, akkor sajtóságos, hogy máskor viszont „– lévén költő . . . – igen önállóan és aktívnak mutatkozik”, miként vitapartnerem hangsúlyozza.

Az ellentmondást talán ő is érzi. Talán ezért hangsúlyozza, hogy Rimay, amikor a Három himnusz elhelyezéséről beszél, akkor másként szól, mint akkor, amikor az istenes verseknek a kötet étén való szerepeltetésével foglalkozik. Ez igaz, de nem értelmezzük-e túl a dolgot? „Itt – írja bírálóm – Rimay nem dicsekszik azzal, hogy ő helyezte előre a himnusokat. . . .” Csakugyan nem dicsekszik, és én is szívesen képzelem úgy, hogy a himnusok már a forrásában is azon a helyen voltak, ahol Rimay is közölni óhajtotta őket. Ám csak egyet tudunk bizonyosan: azt, hogy a Rimay által sajtó alá szánt kéziratban – hiszen ennek előszavában olvassuk a „három első himnuszát” kifejezést! – elől álltak. S hogy az istenes verseket Rimay Balassi szándékának megfelelően helyezte-e a kötet elejére vagy sem, azt ugyanígy nem tudhatjuk. Bírálóm úgy emlékszik, mintha Rimay dicsekednék azzal, hogy ő és nem Balassi helyezte az istenes verseket előre. Ennek sajnos nincs alapja. Már az előző pontban hasonló észrevételt kellett tennem: „ő”, a sajtó alá rendező helyezte oda, de nem „ő és nem Balassi” – a különbség fontos, nemde? És hát persze nem is „dicsekszik” semmivel.

Mind ezzel azonban nem lenne okom ennyit foglalkozni, hiszen – az álvita mögött és végeredményben – Kőszeghy Péter igen nagy szolgálatot tett a könyvem I. fejezetében ismertetett felfogásnak. Az általa meghatározott „más könyv” elején az általam kívánatosnak tartott szerkezetet ismerte fel.

Ám még ezzel a rokonszenves szerkesztménnyel kapcsolatban is megfogalmazódott bennem néhány kisebb kétely, és úgy érzem, örömöm korai volt.

Mindenekelőtt tekintsük meg a rendezetlen kiadások ama verscsoportját, amelyből Kőszeghy a „más könyv”-et kialakította. A következő énekekből áll:

1. Lelkemnek hozzád való
2. Oh én kegyelmes Istenem
3. Az Szentháromságnak, I.
4. Az Szentháromságnak, II.
5. Az Szentháromságnak, III.
6. Nincs már hová lennem
7. Az én jó Istenem
8. Az te nagy nevedért
9. Mint a szomjú szarvas
10. Mennyei seregek
11. Kanizsai Pálfi János: Dicsőült helyeken
12. Áldj meg minket, Uristen
13. Segélj meg engemet

Ez tizenhárom vers. Miként lesz belőle az a tíz, amely Balassi „más könyvében” szerepelt?

Klaniczay Tibor (1957) okfejtésének hatására ma mindannyian úgy látjuk, hogy a legkorábbi rendezetlen kiadások, a bécsi és a bártfai egy közös ősré, Solvirogram ma elveszett (bártfai?) kiadására mennek vissza. A 11. szöveget, Kanizsai Pálfi János zoltárfordítását bizonyára ez az elveszett kiadás toldotta be ide (vö. Klaniczay Tibor, 1957, 305; RMKT 17, VIII, 182 és II, 271). Ez eddig rendben volna; marad tehát tizenkettő.

Az 1. verset (Lelkemnek hozzád való) már nem ily könnyű kiemelni. Mivel mind a bécsiben, mind a bártfaiban megvan, megvolt már elveszett közös ősrünkben is. Kőszeghy (1985, 81) határozott kézzel nyúl a dologhoz: azt mondja, hogy az őskiadásban nem volt meg ez az ének. Akkor viszont hogy lehet meg a bécsiben is meg a bártfaiban is? A nehézséget úgy oldja meg, hogy habozás nélkül bevezet még egy elveszett kiadást. Kezdetben volt tehát az őskiadás. Lett aztán a második elveszett kiadás (ennek csak annyi feladat jut az elméletben, hogy a Lelkemnek hozzád való kezdetű Balassi-ének betoldódjék), majd ebből származtak az ismert nyomtatványok. Legyen. Marad tizenegy.

Ezt, attól tartok, már nem sikerült megnyugtató módon tovább csökkenteni. Fájjalom, a tizenegy között van az „Oh én kegyelmes Istenem” kezdetű is, amelyet általában későbbre keltezünk, mint a „más könyv”-ről szóló híradást. Mivel tehát a szóban forgó verscsoport 11 verset számlál, nem pedig 10-et, mint a „más könyv”, valamint, mivel tartalmaz egy olyan éneket is, amelyet Balassi (Kőszeghy szerint is) már a „más könyv” összeállítását után szerzett, ez a csoport, gondolhatnók, semmi szín alatt sem lehet azonos a „más könyv”-vel. Kőszeghy azonban a petitio principii logikai műveletéhez folyamodik: a bizonyítandóval bizonyít. Azon az egy alapon számúzi verscsoportjából az „Oh én kegyelmes Istenem” kezdetű éneket, hogy azt a költő 1589 után szerezte, tehát nem tartozhatott bele az irodalomtörténész által helyreállítani kívánt gyűjteménybe. Kettőt egy csapásra: az eredmény 10 vers lesz, s az alkotás időpontjai is megnyugtatóan alakulnak. „A mondottak alapján ... – írja – 11 éneket kell feltételeznünk. Az első, az „Oh én kegyelmes istenem” kezdetű, a kutatás egybehangzó tanúsága szerint 1589 után, tehát az istenes verseket tartalmazó könyvecske összeírásánál később keletkezett. A többi versben a korábban kikövetkeztetett ... gyűjteményre ismerünk.” (1985, 82.) Hogy kételyemet világosabban mutassam be, példázattal élnék. Bejelentjük a talált tárgyak hivatalában, hogy elvesztettünk egy pénz tárcát, melynek tartalmát pontosan le tudjuk írni. Tíz darab százfórintos bankjegyet tartalmazott, se többet, se kevesebbet. Más címlet nem volt benne. A tisztviselő sajnálkozva mutat egy tárcát, amelyben a mienkéhez hasonlóan épp tíz darab száz lapul, ám, fájjalom, benne van egy ötszáz bankó is.

– Ez tehát nem lehet azonos az Őnével – mondja, szétárva karját.

– Dehogynem – vágjuk rá derűsen. Kivesszük az ötszázast, a pultra helyezzük, a tárcát zsebre-vágjuk.

Am sajnós a fennmaradó „tíz” verssel kapcsolatban is meg lehet fogalmazni néhány apró kételyt. Az egyik a „más könyv”-ről szóló másolói megjegyzés értelmével függ össze. A Grézdi-Klaniczay-sejtés hívei (és Kőszeghyt is ezek közé sorolhatjuk, függetlenül attól, hogy a vallásos verseket előre vagy hátulra képzelné szívesebben) megjegyeznek abban, hogy Balassi, miközben 1589-ben létrehozta a kétszer 33-as inkább világi verssorozatot, elkezdett dolgozni egy kiegészítő, tisztán vallásos gyűjteményen is. Ennek csírája lehetett a tíz verset számláló „más könyv”, amelyet senki sem láthat, „meddig több psalmust nem fordít meg (még?) azokhoz”. Mármost a Kőszeghy-féle „más könyv” tartalmazza az „Áldj meg minket, Úristen” kezdetű éneket is, mely sajátos módon a világiasabb kötetkompozícióban szintén szerepel, a „Maga kezével írt könyve” 32. számaként. A költő kötettervében, gondolom, ezt elfogadhatjuk alapelveként, minden vers csak egyszer szerepelt volna. Ha viszont az „Áldj meg minket, Úristen” ebben a kompozícióban is, de abban is egyaránt helyet kapott, akkor a két kompozíciót, a két gyűjteményt egymástól függetlennek kell elképzelnünk. Ebben az esetben bírálóm elvesztené azt a jogát, hogy az istenes versek könyvét kedve szerint a világiasabb részek mögé helyezze: nem lehettek azok előttük se, de mögöttük se. Ha az „Áldj meg minket, Úristen” marad, akkor a Grézdi-Klaniczay-sejtés megy. (Egyébként pedig: most kilenc versünk van.)

De hát érdemes-e, és egyáltalán lehet-e a „más könyv”-et helyreállítani? Nem szabad megfélemlenünk arról, hogy a „más könyv”-ről ezt mondja a másoló: „azok más könyvben vadnak, nem is adja azokat ki, meddig több psalmust nem fordít meg (még?) azokhoz”. Egy nem kész (mégpedig, ha jól sejtjük, nagyobb részét nem kész) gyűjtemény tekinthető-e egyáltalán rendezett halmaznak? S ha nem: lehet-e sorrendről beszélni rendezetlen halmaz esetében? És hány darabból állt ez a „nem kész” könyv? Csakugyan tízből? Mikor? Merjük-e akárcsak valószínűtlennek is mondani azt a lehetőséget, hogy aznap, amikor az ősmásoló bejegyezte e számot, máris esetleg több mint tízből állt? Hiszen Balassi, amikor az ősmásolót a tízes könyv meglétéről tájékoztatta, egyúttal arról is értesítette, hogy éppen bővíti a gyűjteményt! Nem helyesebb-e a „más könyv” nem kész mivoltát úgy értelmeznünk, hogy a benne foglalt verseknek, kiegészítő adatok híján, sem darabszámot, sem sorrendet nem szabad tulajdonítanunk? Amit mi teszünk, az mindenképp egy fejlődő, változásban lévő szerkezet egy adott pillanatnyi állapotnak évtizedekre változatlaná merévítése.

Aztán: nem gyermeki bizalom jele-e azt képzelnünk, hogy a „más könyv” hosszú utóélete során, miközben kiadásról kiadásra beletoldották hol ezt, hol azt a verset, egyébként végig nemcsak hozzávetőleg, hanem abszolúte pontosan őrizte meg belső szerkezetét?

*

Többször szóba került, hogy az ősmásoló (épp a „más könyv”-re vonatkozó megjegyzése után) beírt kódexébe kilenc istenes éneket. Én is, Kőszeghy is úgy tartjuk, hogy ezek rossz helyen állnak ott, ahol vannak. Én egyrészt a kódex itt önmagának ellentmondó, hibás jellegével érvelek, másrészt Rimayval, aki a Három himnuszt, tudjuk, kötete élére szánta. (Ezek egyébként az ősmásoló beírta kilenc vers kellős közepén leledzenek.)

Kőszeghy ugyane felfogás mellett másként, bonyolultabban érvel. Helyreállítja, most láttuk, miként, a „más könyv” tízes kompozícióját. Az sorrendjében nem lesz azonos az ősmásoló kilencével. Így, a „más könyv” nagyobb tekintélyére hivatkozva, bizonyítva látja, hogy az ősmásoló kilencese jogszerűtlen képződmény, vagyis ugyanarra az eredményre jut, mint én.

De – s ezt hangsúlyozza is – másként, filológushoz méltóbb, alaposabb módon jut ugyanarra az eredményre. „Ha gondolatmenetünk helyes – írja –, a ... 9 istenes vers filológiailag is megalapozottan kiperelhető Balassi „maga kezével írt” könyvének versei közül, anélkül, hogy a kétes értékű Rimay-coniecturát felhasználnánk.”

Vitánk tehát ezúttal sincs. Annak, hogy állításomat új módon próbálta bizonyítani, nem úgy mint én, hanem „filológiailag is megalapozottan”, csakis örülöm kellett volna.

Tisztelt vitapartnerem így ír ... ez a képtelenség talán csak a nem túl szabatos megfogalmazások eredménye s a szerző sem gondolja, hogy a fikatív szerelmeslevél fogalma Balassi műfajfelfogásában azonos lenne az inventio poeticával, hiszen ... Indoklását szándékoltnak későbbre hagyom, és máris aietek leszögezni, hogy sajnos nem történt félreértés, én tényleg ezt a „képtelenség”-et akartam mondani. Megfigyeltem, hogy a kifejezést Balassi különböző alakokban (pl. „inventio poetica”, „versszerző találmány”) többször használja, de mindannyiszor csakis egy sajátos verstípusának megjelölésére. A „Maga kezével írt könyvé”-n belül a 41.-től az 55.-ig mindegyik ide tartozik, más vers viszont nem kap Balasistól hasonló minősítést. A verstípust, mivel ezek nem ténylegesen elküldött szerelmeslevelek, csak a költő (költői) kijelentése szerint azok, fikatív szerelmeslevelek műfajának neveztem el (s ezen belül elkülönítettem még három alosztályt). Elvem szerint jó, ha a költészet történetének kutatója mennél határozottabban rajzolja meg egy-egy műfaj körvonalaait. Az „inventio poetica” kifejezést Balassi mindössze tizenöt versére alkalmazza, de ezekre mindenképp. Ha az ő műfajfelfogását óhajtjuk leírni, ehhez a körülményhez kell szabnunk magyarázatunkat. Úgy vélem, az, amit Kőszeghy az „inventio poetica” kifejezéséről ajánl, sokkal elmosódottabb az én javaslatomnál: „véleményem szerint -- írja -- mindaz a novum, amelyet a közvetlen utókor – kivált Rimay – Balassinak tulajdonított, a legvalószínűbben épp az inventio poetica humanista poétikai műszóval jelezhető költői újításra, az inventio poeticának, mint új típusú verseknek a meghonosítására, és semmiképp sem „első magyar trubadúr” voltára vonatkozott.” Az inventio poetica itt a reneszánsz líra szinonimája.

No de miért „képtelenség”, amit gondolok? Ideje folytatni a félbenrekezdett idézetet: az „inventio poetica” azért nem lehet „fikatív szerelmeslevél” jelentésű, mert „... hiszen a két terminus alapvetően mást jelent”. Bírálomat természetesen nem akarom viszont-bírálni, de talán nem kellett volna arra gondolnia, hogy én azt hiszem, az „inventio” = „szerelmeslevél”, a „poetica” = „fikatív”. S ha nem gondolta, akkor miért fárad azzal, hogy megértesse velem: „Ha az inventio poetica *A* és a fikatív szerelmeslevél pedig *B* halmaz, sajátos esetben létezhet a kettő metszete, de $A \neq B$.” (S itt még hosszan és érdekesen ír inventio és fictio viszonyáról.)

Inventio és fictio ... – van itt ellentét közöttünk? Balassi verses és drámai életművét én is csupacsupa költői kitalálásnak gondoltam, nemde? A korabeli versszerzőkkel összehasonlítva épp azt emletem ki, ugye, hogy Dante, Sidney és mások elgondolása „az irodalom fikciós mibenlétéről ... nem sok 16. századi magyar szerzőre illik, de Balassira feltétlenül. Ha Tinódi pl. azt mesélné, hogy az 1552-i egri ostromban a törökök győztek, furcsállanánk a dolgot, nem értenénk, miért hazudik, hiszen Tinódi mindig állít. Ha ellenben Balassinál azt olvassuk, hogy ő álmában Cupidóval találkozott, aki ezt és ezt mondta neki, akkor eszünkbe se jut feltenni a kérdést, hogy Balassi csakugyan ezt álmodta-e, mivel ő sosem állít.” (302) Számomra talán nem kell hosszan elmagyarázni, hogy Balassi minden költeménye kitalálás. Hogy akkor viszont miért csak ezt a szóban forgó tizenöt versét látta el az „inventio poetica” megjelöléssel? Nem tudom. De ezt tette, s ez ne kerülje el figyelmünket. Néhány szóban egy kis feltevést is megkockáztattam. Hatalmas kihagyásokkal a megrótt helyet idézem, azt, ahol a „Maga kezével írt könyvé”-nek elemzése során elérkezem az „inventio poetica”-k sorozatához. A szerény, apró magyarázatot most nagybetűvel szedetem: „... új kategória ...: az a verstípus, amely a ciklus fikatív világában misszilis: elküldött szerelmeslevél. ... mint A FIKCIÓN BELÜLI FIKCIÓT HANGSÚLYOZÓ ... műfajmegjelölése (inventio poetica) mutatja, szintén fikatív szerelmeslevél.” (80) A „Maga kezével írt könyvé”-nek 34–40. darabjából kitalált szerelmi történet bontakozik ki (részletesen l. 79–80): búbanat, válás, Venus és Cupido ígérete, Júlia megpillantása, köszöntése, könyörgés Cupidóhoz. Az 56–66. darabból (l. uo.) hasonlóképpen: a szerelmi ostrom kudarc, bosszús fogadalom, más szépségek felé való fordulás, elbűjdosás. E kitalált történeten belül kétszeresen is fikatív a közbülső tizenöt vers. Ezek, mint kitalált szerelmeslevelek, mint kitalált udvarló szövegek, a ciklus fikatív világán belül külön is a költői képzelet teremtményeinek számítanak.

Inventio („TA”)

Az „inventio poetica” Balassitól használt magyar megfelelője tehát: „versszerző találmány”. Régóta vitatkozunk erről Pírnát Antallal. Én azt állítom, hogy közvetlenül Balassi előtt nem létezett magyarul nyelvű udvari szerelmi líra, ő azt, hogy igenis létezett. Pírnát egyik érve a következőképp hangzik. Sylvester János 1541-ben a „poesis” szót a „lelfs” „(ki)találás” szóval fordítja magyarra, s ez rokon Balassi „versszerző találmány”-ával. (A rokonság pedig a folytonosság jele lehet.) Én viszont azt kérdeztem, hogy a bizonyítandó folytonosságot a szövegpárhuzam kifejezésbeli vagy eszmei egyezés révén igazolja-e. Kifejezésbeli egyezésről nyilván nem beszélhetünk, inkább az a feltűnő, hogy ugyanazt kétféleképpen („lelfs”, „találmány”) fordítják. Akkor tehát a gondolatnak kell azonosnak lennie. Azonos is! Am azt állítottam, hogy az itt szóban forgó

inventio \leq poesis

„gondolat . . . (a 16. században – és nemcsak abban) mindenütt oly számbavehetetlenül elterjedt közhely, hogy ezzel tanulmányai során mind az ifjú Sylvesternek, mind az ifjú Balassinak minden bizonnyal találkozni kellett.” (237)

Bírálom is felidézi ezt a vitát. Am nem ide vág az az érdekes Boccaccio-hely, amelyre hivatkozik, aminthogy az a fejtegetése sem, hogy az „inventio poetica” kifejezés alkalmazása inkább reneszánsz költőre vall. Ebben szívesen egyetértek vele, jöllehet Balassi reneszánsz és középkorias vonásainak szembeállítására ezúttal sem vagyok fogékony. De amikor ezt mondja: „A Boccaccio utáni poétikákban aztán valóban közhellyé válik az inventio illetén – az ókori és a középkori értelmezésektől jól elhatárolható! – felfogása” – az már állásfoglalás a Pírnáttal való vitámban, mégpedig mellettem! (Mivel Sylvester is, Balassi is „Boccaccio utáni”, inventio-értelmezésük Kőszeghy szerint, szemben Pírnáttal, közhely; nyilvánvalóan pedig mennél közhelyesebb a gondolatok párhuzama, annál kevésbé bizonyítja a magyar irodalomelméleti gondolkodás folytonosságát Sylvester és Balassi között.) A ténylegesen megélt egyetértést kevésbé fejezi ki, inkább leplezi az éles vitázó modor; vagy ez a mondat: „Noha Pírnát Antal megállapításai nem teljesen pontosak, a lényeget illetően – véleményünk szerint – igaz van; az inventio \leq poesis nem számbavehetetlenül elterjedt közhely.”

Katolikus vagy felekezeti fölötti? („F[ő]”)

Könyvemben néhány szót szólok arról, hogy Balassi katolizálása után is alapjában megőrizte protestáns istenszemléletét, ebben a (nem egyházszerkezeti) értelemben felekezeti fölötti volt. Kőszeghy Péter ezt a megállapításomat élesen visszautasítja, ám tartózkodik attól, hogy megjelölje a kései Balassi felekezeti hovatartozását. „Nem itt van a helye Balassi Bálint vallásosságát részletesen tárgyalni”, írja. Mindenesetre lapokon keresztül bírál azért, mert kételkedem abban, hogy a költő belsőleg is katolikus-sá lett. Bátorodom ezért két kimondatlan állítást tulajdonítani vitapartneremnek:

1. Balassi nem volt felekezeti fölötti.
2. A felekezetek közül a katolicizmus híve lett.

Itt tehát (talán!) vita van közöttünk. Mivel ellenérveimet nagyjából a vitairat gondolatmenetének rendjében terjeszttem elő, a két vitapont bizonyos fokú keveredése, attól tartok, elkerülhetetlen.

„Igaz – írja Kőszeghy –, hogy Balassi katolizálása után is kizárólag protestáns szerzőktől – Bézától, Buchananától – fordította zsoltárait. Ettől szuprakonfesszionális lenne? Pázmány, Péter sem idegenkedett attól, hogy imádságoskönyvébe Bézától fordított verset – s ez épp Balassi ... zsoltárparafrazisa – illeszen . . .” Pázmány itt nem Bézát idézte, hanem Balassit, aki már hivatalosan a katolikus anyaszentegyház tagjaként alkotta szóban forgó művét. Ha a bíboros – miként a katolikus Balassi – kivétel nélkül minden esetben a reformációnak kizárólag helvét irányzatú zsoltárparafrazisait fordította volna magyarra – az azért magyarázatot igényelne.

Azt mondja Kőszeghy: „... Rimay János is ide kellene sorolnunk, hiszen a fenti logika szerint mi mással lenne magyarázható, hogy evangélikus létére írt ő – „egy pápista főasszony kérésére” – kifejezetten katolikus tendenciájú verset, vagy hogy . . .” stb. Igen, úgy látszik, valamennyire Rimayt is. De Charles de Tolnay szerint Michelangelót is. És majd Bachot is, aki evangélikus létére missa longát

írt (h-moll Mise). Egy bizonyos szellemi szint fölött álló emberek között a felekezetek fölé emelkedés nem volt oly ritka, mint esetleg képzelnők.

Bírálom nálam nagyobb jelentőséget tulajdonít annak, hogy Balassi, gyóntatótyjának, Dobokay Sándornak felszólítására, részben lefordította Campianus „Tíz okok” c. teológiai művét. Én azonban bizonytalan vagyok abban, vajon a költő a fordítást mennyire előrehaladt állapotban hagyta a munkát bevezető jезsuitára (Dobokay szerint már háromnegyed részben elkészült vele), hiszen van okunk arra, hogy muszájból vállalt feladatnak tekintsük az ellenreformációs irat magyartását, szemben Dobokay páter tanúságával. (Az ok Balassi titkos protestantizmusából eredő felekezetfölttisége, melyet mindjárt megvitatunk.)

Campianus esetében is megmutatkozik „furcsa dialektikám”, az, amit Kőszeghy egy mindig célra vezető idézési módszerrel a következőképp mutat be. Először idézi tőlem azt a helyet, ahol a fordítás töredékben maradását azzal magyarázom, hogy a költő talán „inkább elvállalta, mint megcsinálta” a jезsuita mártír művének fordítását. Aztán így folytatja, megfordítva érvelésem rendjét: „Nem sokkal az idézett mondat előtt ... ezt olvashatjuk: „A fordító Balassi elgondolkozhatott ezen ...” ... Világos: Balassi, mint szuprakonfesszionális, nem fordított jезsuita iratot, mint „titkos teológiai jelentésű versek szerzője, fordított és elgondolkozott.”

„... az idézett mondat előtt ...” – írja Kőszeghy. Bírálom ismét megfordítás segítségével hozta létre a Félreértést.

Szövegemben éppen a számszimbolikus szerkesztésmóddal foglalkozom. Fejtegetéseim megfelelő helyén idézem a Campianus-fordítás egy idevágó helyét. Ezután azonban – az igazság feltétlen tiszteletétől vezérelve – önkorlátozó megjegyzések sorozatát teszem, amelyekkel megingatom a Campianus-fordítás hitelességét, s ezáltal az énáltalam hozott érv súlyát csökkentem. Nem cáfolom, csak bizonytalananná teszem. A tétel érvényének korlátozásából persze, miként bírálom torzképéből is kitetszik, nem következik a tétel. Döntse el az Olvasó, hogy valóban elvetendő-e az ilyen, minden részrehajlást kerülni óhajtó fogalmazásmód: „Esetleg még erősebb tanúságként vehetjük Balassi Campianus-fordítását, amelyen, ha gyóntatótyjának, Dobokay Sándornak hihetünk, kévéssel halála előtt még dolgozott. Ebben Campianus ... A fordító Balassi elgondolkozhatott ezen: ... Azonban – noha a Balassi-filológia általában elismeri Balassit a Tíz okok fordítójaként – azt nem tudjuk, hogy a félkész művet milyen stádiumban hagyta a fordítást bevezető Dobokayra, s hogy így az idézet mennyire az övé. Lehet, hogy inkább csak elvállalta, mintsem megcsinálta ...” stb. a bekezdés végéig (106).

(Ide alig illő közjátéknak tekintem a következő bekezdést; ugorja át az Olvasó!) Balassi a nagy szabadgondolkodó eretnek Chr. Francken magyarországi barátával, úgy látszik, csakugyan kapcsolatban állt. „Nem bizonyos, hogy az adatnak jelentősége van” – írom (206), olyannyira, hogy könyvemben nem is ismétlem meg ifjúkori Telegdi Kata-tanulmányom idevágó (a dátumban pontatlan!) mondatait, de Francken túl nagy szellem volt ahhoz, hogy a kapcsolat lehetőségére ne hívjam fel nálam szerencsésebb kezű levéltári kutatók figyelmét. Franckent tehát szabadgondolkodó eretnekként emlegettem. Kőszeghy legott felteszi a kérdést: „szabadgondolkodó-eretnek?” A kérdésfelvetés azt jelzi, hogy nem ismerem e szavak jelentését. Nos, nem minden szabadgondolkodó eretnek, csak az, aki az egyház hivatalos tanításával szembekegyel. Arisztotelész vagy Marx nem volt eretnek. Bruno vagy Francken, akik szerzetesek voltak, eretnekek voltak.

S most végre rátérhetünk a költő amaz egyetlen ránk maradt nyilatkozatára, amelyből felekezetfölttiségre következtethetünk. A „Szép magyar comoedia” előbeszédének egy részletét Pirnát Antal útmutatásai nyomán úgy értelmezzük, hogy itt Balassi bizonyos műfajokat utasít el: „históriát”, „szent írást”, melyeket nem óhajt most művelni. Balázs Mihály pedig arra figyelmeztet, hogy a „szent írás”, a teológiai műfajok elhántásakor Balassi olyan indoklással él, mely felekezetfölttiségre vall: „... írának és írnak eleget mindkét felől”. E vonatkozásban én továbbra is csak az egyetemes protestantizmusra tudok gondolni egyfelől, a római katolikus anyaszentegyházra másfelől, és az idézetet erős bizonyítéknak érzem. Miként küzd meg vele bírálom? Először így: Balassi „... nem felekezeteket utasít el, hanem egy műfajt!” Ellentét ez? (A műfajt is, de a felekezést is, gondolnám.) Másodszor pedig így: „Ugyanakkor kétségtelen, hogy e rész alapján joggal gondolhatunk arra: 1588/1589 tájt, amikor is Balassi a komédiáját írhatta, valóban kisebb gondja is nagyobb volt a felekezetek harcának kérdésénél. De miért törődött volna vele? Miért kéri számon Balassitól Horváth Iván egy katolikus pap vagy egy protestáns prédikátor mentalitását?” Íme, mégiscsak nézetazonosság van közöttünk! Ezt a „kisebb gondja is nagyobb volt” dolgot, ezt a „miért törődött volna vele” dolgot, ezt nevezem

szuprakonfeszionalizmusnak, épp ezt! (Noha persze nem „kérem számon” Balassin azt, hogy ilyen, és nem más.)

*

Köszeghy vélhetőleg azt gondolja, hogy a kései Balassi belsőleg is, csakugyan katolikus lett. Én azt, hogy nem. Mire alapozom? Arra, hogy katolizálása után is csak református zsoltárköltőket fordított. Ez nem döntő – válaszolja Köszeghy. Ne firtassuk, hogy igaza van-e, hanem olvassuk el a verseket. Kezünkben megannyi értékes bizonyíték, sokkal megbízhatóbb források, mint a Balassi törökösségére, iszentelenségére stb.-re vonatkozó egykorú gyanakvások – nem is csekély – emlékanyaga. Sapienti sat. Úgy érzem, helyes ideiktatnom egy verselemzést abból a népszerű kiadványból, amelyet 1986-ban Köszeghy Péterrel kettesben írtunk (20). (És ráadásul az elemzett kései vers mégcsak nem is Beza- vagy Buchanan-fordítás!)

„A történeti szempontból oly eseménydús XVI. század szellemileg sem volt sivár. Balassi például protestáns szellemben nevelkedett, majd színleg katolizált, valójában pedig a felekezet fölötti vallásosság hívőül szegődött. A sok hagyományhoz kapcsolódó költő műveit ugyanakkor az antikvitás reneszánsza, a platonizmus is jellemzi. Íme, e kései, már katolikus korszakában íródott könyörgésében protestáns platonizmus van jelen:

Adj már csendességet, lelki békességet, mennybéli Úr!
Bujdosó elmémet, ódd bűtül szívemet, kit sok kín fúr!

Sok ideje immár, hogy lelkem szomjan vár mentségére,
Őrizd, ne hadd, ébreszd, haragod ne gerjeszd vesztésére!

Nem kicsiny munkával, fiad halálával váltottál meg,
Kinek érdeméért most is szükségemet teljesíts meg!

Irgalmad nagysága, nem vétkem rútsága feljebb való,
Irgalmad végtelen, de bűnöm éktelen s romlást valló.

Jó voltod változást, gazdagságod fogyást ereszthet-é?
Engem, te szolgádat, mint régen sokakat, ébreszthet-é?

Nem kell kételkednem, sőt jót reménylenem igéd szerint,
Megadod kedvessen, mit ígérsz kegyessen hitem szerint.

Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak áldott zárját,
Add meg életemnek, nyomorult fejemnek letört szárnyát,

Repülvén áldjalak, élvén imádjalak vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván, haljak meg nyugodván bú s kín nélkül!

A szimmetrikus szerkezetű költemény első két szakában az Istentől elszakadt lélek a földi élet, a test börtönében sínylődik, isteni eredetét csaknem elfelejtette, „ébredésre” vár; az utolsó kettőben a platonikus ascensio (a léleknek eredeti helyére, Istenhez való felemelkedése) mint a halál után már reális távlat, mint valóban óhajtható cél jelenik meg. Mi dinamizálja a verset; mi nyitja meg e távlatot? A középső két szakasz gondolatai semmiképp: ott épp a bizonytalanság fogalmazódik meg: az ember bűne túl súlyos ahhoz, semhogy az Isten végtelen irgalmasságába vetett hite meg ne rendüljön. A felemelkedés hajtóereje a harmadik és a hatodik strófában megfogalmazott két legalapvetőbb protestáns hittétel. Ott a költő valóban először az egyedüli közbenjáróra, a kinszenvedő és ezáltal máris üdvözítő Jézusra, másodszer a hit általi megigazulás tételére hivatkozik.”

Ne essék félreértés, nem varrom az elemzést mostani vitapartnerem, akkori szerzőtársam nyakába. Ezt a részletet én írtam. Azzal sem érvelek, hogy akkoriban, amikor közös könyvecskénket papírra

vetettük – nem is olyan régen – Kőszeghy még általa is vállalhatóan, aláírhatóan minősítette idevágó nézeteimet. A határidő szorításában nehéz lett volna vitakozni. Egy valamit viszont állítok.

Könyvemben Balassi felekezettfőlttségének kérdéseivel nem foglalkoztam. Mögöttes protestantizmusával sem. Mindössze azt a három-négy mondatot írtam le (s azt is valami merőben mással kapcsolatban!), amelyet Kőszeghy is idéz, és hosszasan vitat. A dolgot adottnak, magyarázatra csak kevéssé szorulónak véltem. Ismeretterjesztő kiadványunk alapján csak annyit állítok, hogy a vitairat elkészítésekor Kőszeghynek tudnia kellett, hogy (a „Szép magyar comedia” nyilatkozatától függetlenül is) miért volt ez egészen nyilvánvaló igazság a számomra. A versek alapján. S ha Kőszeghy katolikus költészetnek tekinti a kései Balassi istenes énekeit, akkor miért nem mutatja be őket ebből a szempontból? Számomra másodlagos fontosságú, hogy igazam volt-e, vagy tévedtem. Elsődleges fontosságú viszont az, hogy mi az igazság.

Versformák („F[ff’])

Már az elején kifejeztem elismerésemet Kőszeghy Péternek és Szabó Géának a metrikai adatok részleges kiegészítéséért, pontosításáért. A kiegészítések ugyan részben a kéziratos, sőt, részben a fenn nem is maradt, csak nótajelzésből ismert művekre vonatkoznak (melyeknek gyűjtését ismeretes módon akkor nem tartottam feladatommak), de annál jobb; gratulálok! Most csak az itt is megismétlődő egyik szónokias fogást mutatom be.

Miután összegyűjtöttem Balassi versformáit, statisztikai céllal összevetettem őket a 16. századi nyomtatott irodalom versformáival. Bírálóm ezzel viszonylag elégedett: nem hiszi, hogy más „lényegesen jobban” végezte volna el az ehhez szükséges gyűjtést. A hiba- és hiánylistát azért tartja „jogosultnak”, azért nyújtja be, „mivel a munka a ‚felsorolás teljességének igényével’ (139., kiemelés Horváth Ivántól) készült”. Nos, nem győzöm hangsúlyozni, az értékes hibajegyzék akkor is jogosult, ha én nem szedetem dőlten a teljességigényt! De én úgy szedtettem, éspedig azért, hogy a kifejezést aztán egy egész lapon keresztül értelmezsem, ellássam „furcsa dialektikám” jeleivel, önkorlátozó megjegyzésekkel. A teljességigény ugyanis, fájdalom, csak elvi óhaj lehetett, hiszen „a 16. századi költészet emlékeinek egyszerű nyilvántartása sem a legegyszerűbb feladat” (139). Beszámoltam Péczely László félbenmaradt enémű kísérletéről. Megírtam, hogy mily kevéssé tartom használhatóan Csomasz Tóth Kálmán összeállítását. Beszámoltam Stoll Béla kéziratos nyilvántartásának határaitól. Foglalkoztam a Régi Magyarországi Nyomtatványok I. kötete remek kezdősorutatójának kiaknázási lehetőségeivel. Végül az előzményekre bőven építő saját nyilvántartásom hibáiról írtam, majd minden önkorlátozó megjegyzések után kijelentettem, s ezt ma is tartom, hogy bár a feltétlen teljesség iránti igényem egyelőre csak elvi óhaj maradt, az általam nyújtott viszonylagos teljesség pillanatnyilag, az, éppen célba vett statisztikai elemzés számára tökéletesen megfelel. Az én nyilvántartásom, írtam, „még hosszú ideig nem lesz valóban teljes és pontos: az ehhez szükséges erőfeszítéseket csak egy majdani nagyszabású Repertorium metricum érdekében lesz érdemes megtenni. Érzésem szerint az adott esetben még az ilyen körülbéli, valószínű teljességgel is megelégedhetünk: az esetleges kisebb pontatlanságok nem változtathatják meg lényegesen a képet, mely csak a legáltalánosabb tendenciákat kívánja mutatni.” (140)

Sajnálom, hogy ezúttal végképp jelentéktelen dologról szóltam, nem vitatva Kőszeghy Péter és Szabó Géza igazát. De az ilyen idézési mód még olyankor sem kedvez a tisztánlátásnak, amikor a bírálat teljesen jogos.

Ki az „ageb”? („L”)

Láttuk, csak vajmi ritkán tapasztalható lényeges ellentét álláspontjaink között. Az „ageb” ügye ilyen, de semmiképp nem érdemelne külön alfejezetet. Csak ama tapintat készlet válaszadásra, amellyel tisztelt bírálóm a segítségemre siet. Van ugyanis egy szép régi magyar énekünk, melyből csupán e kilenc szót ismerjük:

„Az aggnőnek s az agebnek, annak mind egy ára”. Kőszeghy: „Az idézett asszonycsúfoló sor kapcsán egyébként Horváth Iván – egy zárójeles csipkelődés erejéig – megrója Gerézdit: ‚Nem egészen világos, miért vonatkoztatja Gerézdi kizárólag vénasszonyra a szöveget’ (H. I. kiemelés, 258.) Hadd tegyem világossá: valószínűleg azért, mert ő érti. Az ‚ageb’ ugyanis nem ‚vénember’ jelentésű a régi-ségben; nem arról van szó, hogy a ‚vénasszony s a vénember egykútya’, hanem arról, hogy a vénasszony azonos értékű az ‚ageb’-bel, azaz hitvány, megvénhedett, megkopott.”

‚Hitvány’, ‚megvénhedett’, ‚megkopott’? Én azt hittem, hogy az „ageb” itt főnév. Régi szótáraink

szerint első jelentése 'vén kutya'. Adatokból kikövetkeztethető továbbá, hogy igenis jelentette a 'sem-nirekellő [általában vén]ember'-t, sőt valószínűnek tartom, hogy olykor még az 'olyan [vén]ember, akinek nemi viselkedését a beszélő helyteleníti', magyarul a 'vén kujon' jelentés sem zárható ki. Első jelentésében ritkábban fordul elő. Ha nem allatra, akkor általában férfira alkalmazták. Azt hiszem, nőnemi megfelelői: az 'aggnő', az 'agebné' és az 'ebagné'. A jó néhány tucat általánosan ismert előfordulás között egyetlen női ageb-et ismerek, de itt sajátos jelzőhasználattal találkozunk (egyazon szövegben 'koffa ageb', ill. 'csorba ageb'; alább idézem). Az 'Adhortatio mulierum' 62. sorában arra látunk példát, hogy egy, felesége erkölestelenségét eltűrő férfitű feleségével együtt neveznek 'két ageb'-nek (RMKT. IV. 80); ez is valami. Egy török-magyar keveréknyelven írott költemény 18. sorában a beszélő korholva, agebnak szólítja szerelmét ('de ne menj el, ageb'); RMKT 17, I. 12), ám itt a szöveg címzettje alighanem férfi. Ha az 'ageb'-bel ugyanúgy szidalmaztak nőt mint férfit, akkor ezt az arányosságot nem tudom kimutatni. Bírálom mindössze egyetlen példával világitja meg az 'ageb' jelentését. 'Vö. a Gonosz asszonyi embereknek erkölesökről való ének megfelelő soraival' – szólít fel. ám a szó sajátos módon nem fordul elő ebben az asszonycsúfoló verszetben. Van 'ebagné', 'agné', 'ebagnó', még egy 'ebagnő' (RMKT. VI. 22), megint egy 'agné' (25) és ismét 'ebagnók' (30). Tekintsünk meg most néhány újkeletű szótárt!

A NySz nagyon sok adatot hoz, de ezek közt sem találtam női változatot. Az Érdy-kódex (337) szemelvényét összefüggésben idézném. Szent Vid atyjáról van szó: 'Ottan azért házához vivé, és külemb külemb vígaság tevöket hívatata, szép leánzókat és hozattata, kik vígaságos játékokat tennének ő elétté, hogy csak az olyan az világi hévságoknak miatta az iffiúnak ő elméjét és szívet, lelkét az áldott Jésumtűl el szagathatnák. ... íme csodálatos dolog ... Mikoron az ő atyja azt meg tekénté vóna, látá, hát íme hét szent angyalok állnak ő elétté. Mondta ottan nagy fel szóval: 'Bizonyyal istenek jötenek az én házambhoz' – és ottan meg vakula ... Vivék el ottan az Jupiter isten templomához az agebet, és erősen kezdé fogadni, ha az bálván szeme világát meg adná, arany borjút öttetne önéki.'

Heltai meséit (ezeket Kőszeghy is sajtó alá rendezte) Imre Lajos adta ki kritikai kiadásban, s a könyvhöz kis szójegyzéket is mellékelte. A mi kis szidalmazó szavunkat a 30., 45., 61., 63., 66. és 70. meséből adatolja. Nem változtatja meg a NySz alapján kialakított képet.

Három 16. századi erdélyi példa az SzT gazdag anyagából (s köztük a megígért női változat): '... Lakatos Péterné az utcán megyen volt. Azonba ki szökellelt eleibe Lakatos Lőrinc, és mond, hogy 'te hitván, lator, hitván eb, koffa (?) ageb, ha valamit nem néznék, úgycsapnálak arcul, hogy mennye fogad, mind százdba romlana ... Ereggy, ereggy, csorba ageb!' Mond neki az asszony: 'Te kurvafi ageb, tehén gyakó Miklós ...' A következők már férfi-agebek: 'Mondá énnekem Balás Kovácsne: 'Jaj, jó Ilona, mondám az agebnak, hogy énnékem hagyjon békét, mert én rejtam az havi kórság vagyon ...' – '... iffiú Buzai Mátyás hul vén agebnak, hul ősz agebnak szidta az atyját'. – (Szabó T. Attila, 1960 adatai szintén az általam előadottakat támasztják alá.)

De már csak ez az utolsóként idézett példa is elegendő lenne ahhoz, hogy elbizonytalanodjam. Vajon az 'ageb', mint Kőszeghy Péter 'világossá tette', főnévként használva csakugyan nem jelölhetett 'a régiségben' olyan (öreg)embert, akit a beszélő szidalmazni óhajtott? Egyelőre tehát fenntartom annak idején zárójelben megtett megjegyzésemet, mert még mindig nem egészen értem, hogy az énektörédekét Gerézydi miért vonatkoztatta kizárólag vénasszonyra.

Az udvari szerelmi líra kérdése ('TA', 'L'): lemondás a kérdés részletes megtárgyalásáról

A vitáirnak sajnos még egynegyedén sem jutottam túl. A hátralévő háromnegyed rész a Balassi előtti udvari szerelmi költészet kérdésével foglalkozik. Bizonyos körülmények lehetetlenné teszik, hogy Kőszeghy Péter gondolatmenetét részletesen bemutassam, megjegyzéseimmel végigkísérjem.

*

'Balassi poétikája (Kérdések)' címmel 1973-ban előadást tartottam a Reneszánsz-kutató Csoport és az egyetemek egyik szegedi ülészakán. Ifjonti hévvel előadott művecskémben természetesen mindent fenekestől fel akartam forgatni, amit a Balassi-filológia valaha is létrehozott. Nem volt ritka dolog ez akkoriban, amikor, főleg Németh G. Béla és Hankiss Elemér hatására, nemzedékem egyes tagjai kötelességüknek tartották, hogy szembeszálljanak a poszt-sztálinista korszak ideologikus irodalomtörténetírásával, és egymást érték a késhegyig menő viták írókról és módszerekről. A Balassi-

kutatás hagyománya azonban csak kevés okot adott efféle keresztshadjáratra, s a régi magyar irodalom bűvárai különben is sokat próbált, türelmes emberek. Az előadást követő eszmecsereben meglegedtek azzal, hogy néhány vad tételek tekintetében böles önmérsékletre intsenek. Két kijelentésem mégis erősebb bírálatot váltott ki.

Az egyik: hogy Balassi inkább középkori költő, semmint reneszánsz. A másik: hogy ő írt Magyarországon először udvari szerelmi lírát.

Bírálóim meggyőztek; mindkettőt azonnal feladtam. Könyvemben Balassit reneszánsz költőként mutatom be. Még arról is lemondok, hogy boldogan rámutassak középkorias vonásaira, hiszen minden reneszánsz írónál bőségesen találunk ilyeneket. Ellenben ezt a reneszánsz költőt a magyar udvari szerelmi lírában az elsőnek látom, aki „nemzetének mintegy megoldotta a nyelvét”. Ily módon nemcsak reneszánsz költő, hanem – szerepénél fogva – óhatatlanul első trubadúr is. Nem általában a középkorral való szellemi rokonságát hangsúlyozom (ez szinte semmitmondás volna), hanem más nemzetek olyan első költőivel akik ott az udvari szerelmi eszmerendszert meghonosították. Eszemben sincs elvitatni Balassit a magyar reneszánsztól. Pásztorjátékát, petrarkista kifejezőkészsét, protestáns eszmeiségű katolikus istenes énekeit, gyűjteményszerkesztő hajlandóságát ismerve miként is próbálkoztam volna ilyesmivel? Ellenben – nem egyesegyedül, de mégis – ő találta fel Magyarországon az udvari szerelmet, s ez költészetét egészen sajátossá, az európai reneszánszban talán egyedülállóvá teszi. Igyekeztem bemutatni azokat a meglepő és mély párhuzamokat, amelyek ötödfél évszázaddal korábban élt elődjével, Guilhem de Peitieu-val rokonítják.

Ami pedig az udvari szerelmi lírában való elsőségét illeti, ezt csak viszonylagosnak gondoltam. Nem zártam ki annak lehetőségét, hogy a magyar irodalom korábbi korszakaiban magyarul is létezhetett efféle, de ha létezett is, Balassi már nem ismerte, már nem támaszkodhatott annak eleven hagyományára. Önmagát az udvari szerelem költőjeként előzmény nélkülinek tudta; annak tartotta közvetlen utókorra is. (Sokkal ellentétben így értelmeztem a „Szép magyar comodia” előbeszédét, így Rimay bevezetőjét.) Nem a középkori magyarnyelvű udvari költészet megvoltát tagadtam (erről felelőtlenségnek tartottam volna nyilatkozni), hanem a folytonosságot, mely azt Balassihoz kapcsolta volna. Amikor tagadtam, mindig a „közvetlenül Balassi előtti” magyar udvari líra létezését vontam kétségbe.

Álláspontom árnyaltabbá válása természetesen elkerülte azon kartársaim figyelmét, akik nem olvasták könyvem, de emlékeztek 1973-as szereplésemre s a nyomában támadt vitára. Mintha Kőszeghy a még akkor feladott hajdani véleményemmel vitatkoznék. Azt mondja, hogy Balassi nem első trubadúr, hanem reneszánsz költő, pedig itt nincs szükségképpen ellentét. A „semmiből teremtő Balassi” látomását (Tulajdonítja nekem) holott azt írtam, hogy „... nem tételezzük fel az ex nihilo teremtetést ... Balassi esetében ...” (263). Szememre veti, hogy a magyar középkorban igenis volt udvari líra, mintha én nem engedtem volna meg ennek lehetőségét.

Nem lehet így vitatkozni. Lapok tucatjai telnek meg állítólag tőlem vett idézetekkel, s most már majd' mindegyik hamis: vagy összefüggéséből van kiragadva, vagy ellenkező előjelűre fordul, vagy sosem is létezett. Hogy mondhattam volna olyasmit, hogy egy 1485-ös emlék a Balassi előtti „közvetlen előzmények” tőlem „idézve”! közé tartozik? Hogy róhat meg azért a „filológiai képtelenség”ért, hogy a virágénekek közé szövegverseket is fölveszek, holott én kifejezetten nemcsak a virágénekek, hanem tágabban minden magyar nyelvű, erotikus vonatkozású, lírai jellegű darab vizsgálatára vállalkoztam (227, 246; e táblázatot ő is idézi)?

A Balassi fellépése előtti időkből mindössze kilenc idevágó szöveget tudtam összeszedni és megvizsgálni. Kőszeghy további nyolcat (!) ajánl figyelmembe, ezekből ötöt barátságosabban, hármat „számonkérő jelleggel”. Hány van a helyén közülük? Vegyük először a „számonkérő” csoportot.

1. „Szüvem, lölköm, virágom, cinigém, (... ? ...)
Aranyom, gombom, ágom levelem.”

Utoljára a „Régi magyar olvasókönyv”-ben V. Kovács Sándor ismertette virágénekként a Weszprémi-kódex két levele közé bevarrt kis papírszeletke értékes szövegemlékét. V. Kovács összesen öt „virágének-töredéket” közöl itt (60–61), s az ötből a további négyet Kőszeghy is, igen helyesen, eleve nem tünteti fel hiánylistáján. A kódex vizsgálata nyomban eligazít. Ha elolvassuk azt a szöveg részt, ahova az egykori apáca (a kódexet másoló 2. személy) a papírszeletkét beillesztette, azonnal meglátjuk hogy ez épp a szenvedéstörténet. Kéznefekvő magyarázat így, hogy az íróscsoka (talán nem kellene versnek vagy éppen éneknek neveznünk) Jézust szólítja meg.

2. „Kincsbe' nagyobb kincs nincs,
Kinek szíve bánatba' nincs.”

Köszeghy 1560 és 1570 közé keltezi ezt a kozismert, a 17. században lejegyzett, keltezetlen ének-töredéket, nem világos, hogy miért. (Változataival együtt kiadva: RMKT 17, II, 392.)

3. Bogáti Fazakas Miklós az „Énekek éneke” általa készített fordítását többszörösen virágénekeknek nevezi, állapítja meg Köszeghy, s ezért kétszeresen is „figyelembe kell vennünk”, bár a szerző „kétségtelenül Balassi fellépése után írta” művét. Mindjárt elméleti magyarázatot is fűz a dologhoz. Én a Balassi fellépése előtti emlékek között természetesen nem sorolhattam fel e későbbi költeményt, egyébként azonban igenis foglalkoztam a benne előforduló „virágének” minősítésekkel, mert nekem is felkeltette a figyelmemet. Ket (ötletszerű) magyarázatot adtam róla. Az egyiket Pirnát Antal szóbeli közléséből idéztem (106), a másikkal (228) magam próbálkoztam. Bírálom – s ezt megértően, nem szemrehányásképp mondom – bizonyára nem emlékszik e helyekre: ezért hiányolja az „Énekek éneke” virágének-adatának említését. S mivel nem emlékszik, természetes, hogy nem is hivatkozik kis ötletemre, melynek nyomán itt kifejtett elképzelését kialakította.

Eddig „számonkérő jelleggel”, ezután enyhébben:

4. „Egy sívó sólymot most leltem ...”

Ezt a 17. századi forrásokból ismert Bogáti-nótajelzést, melyre Köszeghy figyelmét Szabó Géza hívta fel, szívesen elfogadom 16. századinak. (A töredék pontosabb szövege talán „Egy sívó sólymot most leltem”. „Egy sívó sólymot most láttam”, vagy „Egy sívó sólymot most találtam”.) Lehet Balassi előtti is, ezt nem tudjuk. Az én jegyzékemről tehát nem hiányzik. (Köszeghy keltezése – „az 1580-as évek előtt” – magyarázat nélkül áll, és minden alapot nélkülöz. Nem írhatták például 1581-ben? Miért nem?) Itt megjegyzem, hogy az efféle töredékeken felül ismerünk olyan, teljes szövegükben ránk maradt énekeket is, amelyeket szintén Balassi előttinek gondolhatunk. Ilyeneket gyűjtöttem össze például a Fanehali Jób-kódexből, vö. 1983, 82–84. Jegyzékemen azonban, mint Köszeghy is jelzi, csak a bizonyosan a költő fellépése előtti művek szerepelnek.

5. „Bánat, keserűség (megfogta szívemet) ...”

A keltezés – „az 1580-as évek előtt” most is alaptalan: ezt is írhatták például 1581-ben, tehát nem hiányzik listámról. Sőt, erre az énekre is az én könyvem irányította rá a figyelmet (152) „...: 1587, esetleg 1577 előtt ... Nótajelzés a Pataki Névtelen művének 1587 körüli debreceni kiadásában ... A zárójelben idézett teljesebb alak is igen korai nótajelzésből ismert ... Legalább az első sor szövegvariánisa egy 18. századi énekeskönyvben: ... Érdekes, hogy az utóbbi adat alapján szerelmi énekről van szó.” Most egyébként újabb adalékkal szolgálhatok: Lenartich János „Legyen Istenemnek” kezdetű, kiadatlan éneke (1586) nem a „Bánat, keserűség” ismeretéről tanúskodik?

6. „Idő szép virágát, termeted szépségét, szívem, miért herasztod?”

Ez is talán kései – Köszeghy is 1592 elé teszi –, tehát nem hiányzik a jegyzékről, és ezt is említtem könyvemben, feltevésszerűen még korábbi évszámmal: „1592, esetleg 1577 előtt” (152).

7. Balassi egyik nótajelzése, a „Palkó”.

Hogy ez mi lehetett, azt nem tudom. Az én listámról bizony nem bánom, hogy hiányzik. Pedig lehet, hogy magyar nyelvű dal volt, és nem szlovák. Az is lehet, hogy a szerelemről szólt. Ajánlom: az értelmezéssel várjunk újabb források felbukkanásáig.

8. „Már szinte az idő vala kinyílásban”.

Erről sem állítja Köszeghy, hogy Balassi fellépése előtti, nem is hiányolja listámról, „csupán a teljesség kedvéért” említi. Most is említetlenül hagyja viszont, hogy ezt az éneket, amelyet én Balassi ifjúkori költőbarátjának, Dobó Jakabnak tulajdonítok, könyvemben lapokon keresztül magyarázom, elsőként, és egyébiránt épp abban a – Köszeghy által hiányolt – összefüggésben, hogy egyedül Balassinak kelle-t tulajdonítanunk a magyar nyelvű, udvari szerelmi líra megteremtését (272–275).

Mérlegeljük az eredményt! Köszeghy a „Balassi előtti” szerelmesvers-listámhoz fűzi hibajegyzékét. A nyolc esetből nyolcszor kellett megállapítanunk, hogy a hiány nem áll fenn, mert a szöveg vagy nem bizonyíthatóan Balassi fellépése előtt készült, vagy nem bizonyíthatóan sorolható a szerelmi lírába. Arra, hogy három hiányolt tétel (3, 5, 8), ha talán későbbi is, ide tartozik, könyvem irányította rá tisztelt bírálom figyelmét. Kettőről (1, 2) pedig a legjobb lenne gyorsan megfeledkezni.

Nem lehet így vitatkozni. Ennek bizonyosságául még egy utolsó példát – egyetlenegy! – vonakodva bár, de bemutatok.

Köszeghy a közelmúltban nevezetes felfedezést tett: egy rendkívül izgalmas sorpárra hívta fel a figyelmet:

„Szolgálatra magam adám
Mo [= „ma”] néked, kemény Ilo[n]dám”.

mely a középkori csízó egyik változatában olvasható. Beh kár, hogy nem méltóbb körülmények között ismertette! Persze a sorpár rengeteg megmagyarázni valót hagy. A csízó, mely arra való, hogy szótagszámlálással megállapíthassuk, mikorra is esnek az egyházi év ünnepei, nagyobbrészt sületlenségeket tartalmaz. Vallási vonatkozásaitól egyébként sem könnyű eltekinteni (különösen, ha meggondoljuk, hogy a szóban forgó szöveget kolostorban használták); ide is elkélne egy elméleteseke. De költőjének valami világi nőta is az eszében járhatott... A „szolgálat” kifejezés végtelenül fontos lenne, mert udvari szerelemre vallana...

Köszeghy szóbeli közléseimre hivatkozik, ezáltal érthető, hogy pontatlanul. Salgótarjáni előadásának vitájában (1986?) nem azt mondtam, hogy „semmiképp sem veendő figyelembe, mivel vallásos vers”, de hogy. Az egyik kérdésem ilyesféleképp hangzott: (erkölcsileg) helyesnek tartotta-e nem figyelmzettetni a hallgatóságot arra a körülményre, hogy az általa bemutatott szerelmesvers-törödékből szereplő Ilona a szövegben kétségtől Szent Ilonát (Nagy Konstantin császár anyját) jelöli? Egy korábbi alkalommal pedig, legelőször, amikor bemutatta egyszerű eredményét, mint elméletemet megdöntő bizonyítékot, szerencsekívánataim kifejezése után nyomban felolvastam könyvem itt következő részletét:

„... szívesen mondanánk az akadémiai irodalomtörténettel: ‚Nehéz elképzelni, hogy a középkor virágzó századaiban, a lovagi szerelem kultusza idején, ne lettek volna magyar nyelvű szerelmi énekek is.’ Könnyen lehet, hogy voltak ilyen énekek, de ez nem változtat semmit a közvetlenül Balassit megelőző fin’amors költészet tagadásának megalapozottságán. Hivatkozhatunk a folytonosság képtelen hiányára a reformáció kori költészet történetében, pl., hogy az Ómagyar Mária-siralomhoz hasonló esztétikai színvonalú paraliturgikus műveket már a magyar irodalom kolostori felvirágzása idején hivalkodóan igénytelen versek váltják fel, vagy, hogy Tinódi éppúgy nem folytatója a 15. századi, de a költői technika szempontjából sokkal későbbinek látszó Sabác viadalának, mint ahogy Balassi – Balassi? nemhogy ő, de még tudós mestere, Bornemisza – sem ismerte Janus Pannonius műveit.” (És most jön a java): „Nyugodtan feltételezhetünk, mondjuk Zsigmond-kori magyar trubadúrokat, a magyar költésztörténet jól érzhető diszkontinuitása miatt elvesztett művekkel: e feltevést semmi nem támasztja alá, de nem is cáfolja semmi. Nem állítom, hogy teljesen reménytelen lenne egy ilyen irányú, kifejezetten e korai korszakra vonatkozó kutatás. A vizsgálat elvi lehetőségét bizonyítandó, íme néhány – egyelőre értelmezetlen – idézet apáca-regulákból: ‚hitságos játékokat, jelesen ifjakkal, el távozass’, ‚mindenkoron kegyes lépéseid legyenek, vesztég álló kezeid, le függesztett, vesztég álló szemekkel, nem tésztova búdosókkal’ (Vitkovics-kódex, 63, 66); ‚mire ennyre sok lelkeket, kik vannak terömtvén am mennyei bódogságra, ezeket te szömeidnek mérgös nyilával sebesítöd, és pokolnak kényyára hányod’ (Nagyszombati-kódex, 161); és különösen: ‚Éneklésedben te szódat udvarló módra ne tördeljed, mert ha akarsz Istennek kelletned vagy kedvesnek lenned.’ És: ‚lelki értelmet végy és ájtatosságnak kívánáságát, hogy nem mint udvarló képpen éneklésnek módját tegyed’; és, ‚elég tenéked szódnak udvarlóságára, beszédidnek, öltözetidnek, erkölcsidnek ékességére, hogy te benned semmi ne legyen (...) hogy ki megbántanája az te reád nézőket’ (Horvát-kódex, 254 sq.) Hogy esetleg létezhetek magyar nyelven is a trubadúrdalokra emlékeztető szórványok, melyeknek emlékét az eleve fejletlen udvari élet hanyatlása, a török és a reformáció elsöpörte, azt tehát nem merném feltétlenül kizárni.” (259–260)

Örültem a csízó-részletnek, s nemcsak önréteke folytán. Úgy éreztem, hogy fent idézett soraimmal, melyekben óvatosan ajánlani mertem a kolostori kódexeknek ilyen szempontú vizsgálatát, szinte előre láttam e pompás eredményt.

De akkor hová lesz a vita? A könyvemből most felidézett szövegrész semmiképp nem illik bele a vitáimat feltevéseibe. Bírálóm az alábbiakhoz folyamodik. Ő is idézi – akkor még látszólag tőlem függetlenül – a Horvát-kódex adatát, majd leszögezi: „... e szerelmi költészet pedig ... nem lehet más, mint az udvari szerelmi költészet. Ezt a következtetést – amely egymagában is cáfolná teóriáját – valószínűleg Horváth Iván sem gondolja szögesen másképp. Legalábbis erre vall, hogy a Horvát-kódex adatát ő is idézi, továbbá a Nagyszombati-kódexből, a Vitkovics-kódexből szintén citál szövegrészleteket, s mindeme adatokat úgy interpretálja, hogy esetleg összefüggésbe hozhatók az udvari szerelmi költészet meglétével. Arról azonban nincs szó, hogy feladná teóriáját, ehelyett a magyar irodalomtör-

ténet nagy újdonságával áll elő ... Ezt a passzust ... csak úgy érthetem: Horváth Iván forradalmian értékeli át a magyar kódexirodalomról, az általa idézett kódexekről ezidáig elfogadott kronológiát: a szakirodalom által a XV. század végére, a XVI. század elejére keltezett kódexeket – mert ilyenekből citál – a Zsigmond-korra datálja. Várom – s gondolom nemcsak én, hanem a szakma egésze – ezirányú bizonyítékait.”

Sok évig tanítottam egyetemen; ilyesmirt, mint a kolostori kódexeknek a Zsigmond-korra való átkelzése, gyenge jegyet szoktunk adni. Ez a „várom”. meg ez a „szakma egésze” oly arcpirítóan lealázó, oly népítéletet sejtető, hogy semmiképp nem volna szabad válaszolni. S ha – vonakodva bár, de – mégis megteszem, az azért történik, mert tudom, hogy semmi ilyesmiről nincs szó. Tudom, hogy rendkívül nehéz helyzet, ha a vitatkozó álláspontja nem különböztethető meg azétól, akivel vitatkozik. Továbbá tudom, hogy Kőszeghy Péter, amikor nem ír vitairatot, nem is gyanúsít effélével, s abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy ezt be is tudom bizonyítani. Mindenek előtt tehát kollokválok:

„A magyar irodalom első századaiban szinte mindent latinul írtak. Első összefüggő, magyar nyelvű szövegméltünk, a Halotti beszéd (1200 körül) s a második, az Ómagyar Mária-siralom (1300 körül) latin kódexben maradt ránk, mint úgynevezett vendégszöveg. Első, egészében magyar nyelvű kódexünk, a Jókai-kódex, valószínűleg a XV. század első felében készült. Valamivel tovább írhatták a Huszita Biblia három kódexét, a Bécsi-, Münchener- és Apor-kódexet. Néhány évtizeddel később, a XV. század végéig, a XVI. század elején a magyar nyelvű kódexirodalom hirtelen felvirágzott. Az ebből az időszakból ránk maradt mintegy negyven kötet java részét a dömés és ferences koldulórendek kolostoraiban másolták.” Ez az idézet, melyet, mint tisztelt vitapartnerem emlékszik, én vettem papíra, természetesen ismét abból az ismeretterjesztő könyvecskéből való (3), amelyet 1986-ban Kőszeghy Péterrel közösen készítettünk.

Dehát Balassi-könyvemben nem is kelteztem ezeket a kódexeket a Zsigmond-korra. Azt vettem fel, hogy „mondjuk Zsigmond-kori” magyar trubadúrok költészetének hagyománya talán nyomot hagyott a kolostori kódexirodalomban. Korábbi költészet emlékeit ugyebár őrizheti későbbi írásbeliség.

De még a „mondjuk Zsigmond-kori” fordulatot is okadatolhatom. Mondhattam volna Mátyás-korit vagy Jagelló-korit is, de inkább Zsigmond-korit mondtam, nem egészen véletlenül. Mátyás-kori (külhoni) trubadúrokról nem tudtam, Zsigmond-koriról igen. Zsigmond barátja, Oswald von Wolkenstein volt az utolsó Minnesänger. Történetesen még Budán is megfordult. Egy költeménye, tudjuk, magyar szavak (tájdalom, éppen nem udvariak) emlékét őrzi. Ha voltak magyar trubadúrok, legkönnyebben Zsigmond-koriakként tudnám őket elképzelni.

És még egy szó az iménti kollokvium kapcsán. Úgy tanítjuk, hogy a kolostori kódexeket nagyrészt ugyan a XV–XVI. század fordulóján hozták létre, de gyakran korábbi kéziratokból másolták őket. Az apáca-regula kiváltképp régies műfaj. A Nagyszombati-kódex e szempontból nem jön számításba, de azért az idézett hat részletből öt lehetne akár éppen Zsigmond-kori is.

Nem lehet így vitatkozni.

*

Eddig azt tapasztaltam (nem tudom, sikerült-e megosztanom ezt a benyomásomat az Olvasóval), hogy a főkérdésekben csak ál vita, nemritkán titkos nézetazonosság van kettőnk között, a mellékkérdések pedig csakugyan mellékkérdések: a „felekezettföltöttiség” nálam pár sort kapott, az „inventio poetica” alig valamit, az „ageb” zárójelben odavetett tíz szót – és most lapokon keresztül vitatkozunk róluk. Az udvari szerelem témája sem hozott változást. Bemutattam, hogy a főkérdésben a vita csak látszólag élesebb, a nézetazonosság ugyanúgy fennáll, mint eddig. Ennek bebizonyítása után úgy érzem, végre jogom lesz lemondani arról, hogy minden részletkérdésben külön-külön igénybe vegyem az Olvasó türelmét.

De más okból is felmentést kérek a részletes válaszadás kötelezettsége alól. 1978 óta nem foglalkozom Balassi-filológiával, így az eddigi tárgyakhoz szinte kívülállóként, úgy szóltam hozzá, hogy az utóbbi évtizedben ismereteim nem bővültek. A Balassi előtti udvari szerelem kérdése azonban azóta is izgat, és Zemplényi Ferencsel közösen tervszerű kutatásokat végzünk e tárgyban. Két nagyobb tanulmányunk újabban jelent meg (H. I., 1983; Z. F., 1987), most pedig egy e témának szentelt tudományközi ülészakot készítünk elő. A részletkérdésekről óhatatlanul csak rendkívül terjedelmesen tudnék szólni.

A harmadik és legdöntőbb kizáró ok a következő. Bírálóm, mint mondtam, a fődologban azon az úton jár, amelyet könyvemben helyesnek véltem. Én azonban már, elsősorban annak a bírálatnak a hatására, amelyet Zemplényi a közelmúltban (1986; 1987) fejtett ki, letérőben vagyok erről az útról. Valami képtelen módon csakugyan ellentét kezd kialakulni – nem Kőszeghy és én, hanem – saját korábbi álláspontom és mostani tájékozódásom között. A Kőszeghy által – szerintem felesle-

gesen – megválasztott polémikus tárgyalásmód azonban lehetetlenné teszi, hogy mai elképzeléseimet e cikkben ismertethessem. Újabbban valóban kezd kialakulni bennem egy alihöz közeli álláspont, amelyet Kőszeghy aaptalanul könyvemnek tulajdonít, s amelyet hosszan vitat. Ezúttal tehát éppenséggel volna min összekülönböznünk. De – minnek kellett ez az álvita! – nem óhajtom jogszerűnek elismerni bírálóm azon eljárását, hogy más (noha történetesen ma már talán félig-meddig vállalható) álláspontot tulajdonít könyvemnek, mint amit a könyv képviselt, s a könyv álláspontját mint sajátját szegezi vele szembe.

Zemplényi szerint túl engedékenyen ítélt meg a 15. századi (vagy még korábbi) udvari szerelmi líra feltevését. Ő most főleg a középkorvégi magyar lovagi társadalmat tanulmányozza, a középkorvégi magyar irodalmi műfajok rendszerével állítja azt párhuzamba. Az én érdeklődésem középkorvégi jelenleg a „Padovai ének”, a versformátörténet és a szókincs története áll. Továbbra sem az adatok hiányából, hanem a meglévő adatok átfogó rendszeréből próbálunk következtetni. Nem habozok kimondani (bár tudom, hogy ezt a mondatomat könnyű lesz félreértelmezni!): még ha rendelkezünk is, mondjuk 1550-ből, egy elsőrangú udvari szerelmi énekekkel, más ismereteim alapján még akkor is azt kellene mondanom, hogy ez a maga idején nem lehetett elterjedt, korára jellemző műfaj, olyasmi, amit Balassinak ismernie kellett volna, hanem inkább ritka kivétel. Dehát sajnos nem rendelkezünk ilyenekkel.

A részrehajlásmentes tudásvágy kell, hogy vezéreljen. Vizsgálódásainkat ezért nem szabad úgy irányítanunk, hogy igazunk legyen. Olykor felbukkannak olyan nyomok is, amelyek biztatónak látszanak: legalább ideig-óráig azzal kecsegtetnek, hogy talán feladhatjuk a tagadás vigasztalan álláspontját. Úgy vélem, eszmecsérléssel egy ilyen apróság ismertetésével fejezhetem be legmúltóbban.

Pirnat, Tarnai, Kőszeghy és mások, szókincskutatásaik során e vonatkozásban eddig nem méltatták figyelemre Balassi szavát, a „kegyes”-t, mely hasonló jelentéssel fordul elő az „Öltöznek be...” kezdetű korai verstörökben is, s ekként alkalmasabban bizonyítja Balassi közvetlen szálakkal való kapcsolódását egy udvari szerelmi hagyományhoz, mint a „találmány”/„lelis”, az „asszony” és néhány hasonló szó. A „kegyes” előtörténete, ma úgy látom, összhangban lenne hozható az udvari szerelem feudális és vallásos eszmerendszerével.

(Korrektúra-jegyzet) Újraolvastva válaszcikkemet, sajnálattal állapítom meg, hogy részben méltatlanul bántam Kőszeghy Péter dolgozatával, amikor elhárítottam a vele való vitát. Rákényszerültem erre: a számos Titkos Aazonosságot, az egy kaptafára készült megannyi Félreértést mindenképp el kellett takarítani. Ám mivel megelégedtem azzal, hogy bemutassam a műveit anatómiáját, óhatatlanul torzképet rajzoltam Kőszeghy tanulmányáról, pedig abban számos olyan gondolat és adat is előkerül, amelyeknek nincs ugyan túl sok közük az én balvégzetű könyvemhez, de annál figyelmenremélőbbek. A Balassi előtti magyar nyelvű udvari szerelmi líra kérdései foglalkoztatják vitapartneremet: nagy fáradtsággal ehhez készült a sok értékes szótörténeti adalék stb., amelyet tulajdonképpen kár is volt belegyömöszölnie a vitacikk Prokrusztész-ágyába: könyvecském nem ér ennyit. Kőszeghy újabb közleményeiből világosan kitűnik, hogy a magyar irodalomtörténet e döntő kérdéséről ő új felfogást dolgozott ki, s az ügy fontosságára való tekintettel talán mégis meg kellett volna vitatnom vele a publikációból kirajzolódó koncepciót. Amíg erre (múltóbb módon) sort nem kerithetünk, csak egy aggályomat terjesztem elő. Nem a Bornemisza-hely túlinterepretálásáról, nem egyik-másik szójegyzék adatáról hanem egy általánosabb tudományelméleti kérdésről szeretnék szólni.

Egy elmélet értékének egyik összetevője a belső koherencia. Nem fogalmazhatunk meg egymást kizáró állításokat ugyanarról a tárgyról. Ha Lükő Gábor nyomdokain haladva azt mondjuk, hogy a virágénekekben – virágnyelven ugyan, de – éktelen malacságokról volt szó, akkor nem mondhatjuk, hogy a virágének volt a magyar „grand chant courtois”. Vagy ha úgy képzeljük, hogy volt magyar trubadúrda, mely az udvari szerelemnek, ennek az aprólékosan kimunkált, mélyen vallásos és feudális eszmerendszernek hordozója volt, akkor nem gondolhatjuk azt, hogy általában el sem jutott a lejegyzésig, mert a szóbeliség volt a természetes közege. Végül: nemcsak a hiányzó, hanem a meglévő műfajokkal is el kell tudnunk számolni. A Balassi előtti erotikus líra olyan műfajai, mint a női dal, a „lator ének” és a táncdal világirodalmi párhuzamok alapján jól elhelyezhetők egy olyan civilizációban, amely nem ismeri, vagy nem ismeri el az udvari szerelem bonyolult koreográfiáját. Ez utóbbihoz más műfajok is tartoznának: Kerekasztal-történetek, lovagregények, a középkori Magyarországon megvédett egyetemi doktori disszertációk.

Bibliográfiai jegyzet

- Balassi Bálint Összes Versei*, közzetési HORVÁTH Iván, Újvidék, Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének kiadványa, 1976.
- Gyarmati *Balassi Bálint Énekei*. A szöveget és a dallamokat gondozta, a jegyzeteket írta KŐSZEGHY Péter és SZABÓ Géza, Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.
- BÓTA László
1983. *A Balassi-Rimay-versek első kiadásának keletkezéséhez*. ItK LXXXVII, 173–188.
- HORVÁTH Iván
1970. *A Balassi-sor számmisszintikai értelmezéséhez*. ItK LXXIV, 672–680.
1973. *Balassi poétikája (Kérdések)* Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XIII, 33–41.
1976. *Az eszményi Balassi-kiadás koncepciója*. ItK LXXX, 613–631.
1980. *Történeti poétika és magyar irodalomismeret*. Literatura VII, 219–227.
1982. *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Bp. Akadémiai Kiadó.
1983. *Egy kiaknázatlan műfaj történeti források csoportja: XVI. századi kéziratos versgyűjtemények*. ItK LXXXVII, 75–88.
- HORVÁTH Iván és KŐSZEGHY Péter
1986. *A reneszánsz és a barokk kora (1550–1750)* (Képes bevezető a magyar irodalom világába, I). Bp. Petőfi Irodalmi Múzeum.
- KLANICZAY Tibor
1957. *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. MTA I. OK XI, 265–338.
1961. *A szerelem költője*. MTA I. OK XVII, 165–246.
- KŐSZEGHY Péter
1984. *XVI. századi magyar versek textológiai problémáiról*. ItK LXXXVIII, 86–89.
1985. *A Balassi-szöveghagyomány néhány kérdéséről*. ItK LXXXIX, 76–89.
1985a. *„virágnyelv” korai verseinkben*. A magyar vers, Bp. 182–188.
1987. *Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Bp. 1982. Akadémia K. 337 J. ItK XCI, sajtó alatt.
1988. *Balassi Bálint költészete: hagyomány és újítás*. Hagyomány és ismeretközlés, szerk. KOVÁCS Anna, Salgótarján, 3–15.
- VARJAS Béla
1944. *A Balassa-kódex in Balassa-kódex*. Bp. a M. Tud. Akadémia kiadása, v–xxxiv.
- ZEMPLÉNYI Ferenc
1986. *Some Characteristics of Hungarian Mannerist Poetry: Themes, Heritage, Poetics*. Előadás a Bloomington-i Egyetemen, kézirat.
1987. *A középkori udvari kultúra frakcióváltása a reneszánszban*. Magyar reneszánsz udvari kultúra. szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp. Gondolat Kiadó, 52–85.